

גיליון 6, סיון ה'תשס"ד, יולי 2004

עיונים בביטחון לאומי

המכללה לביטחון לאומי צה"ל

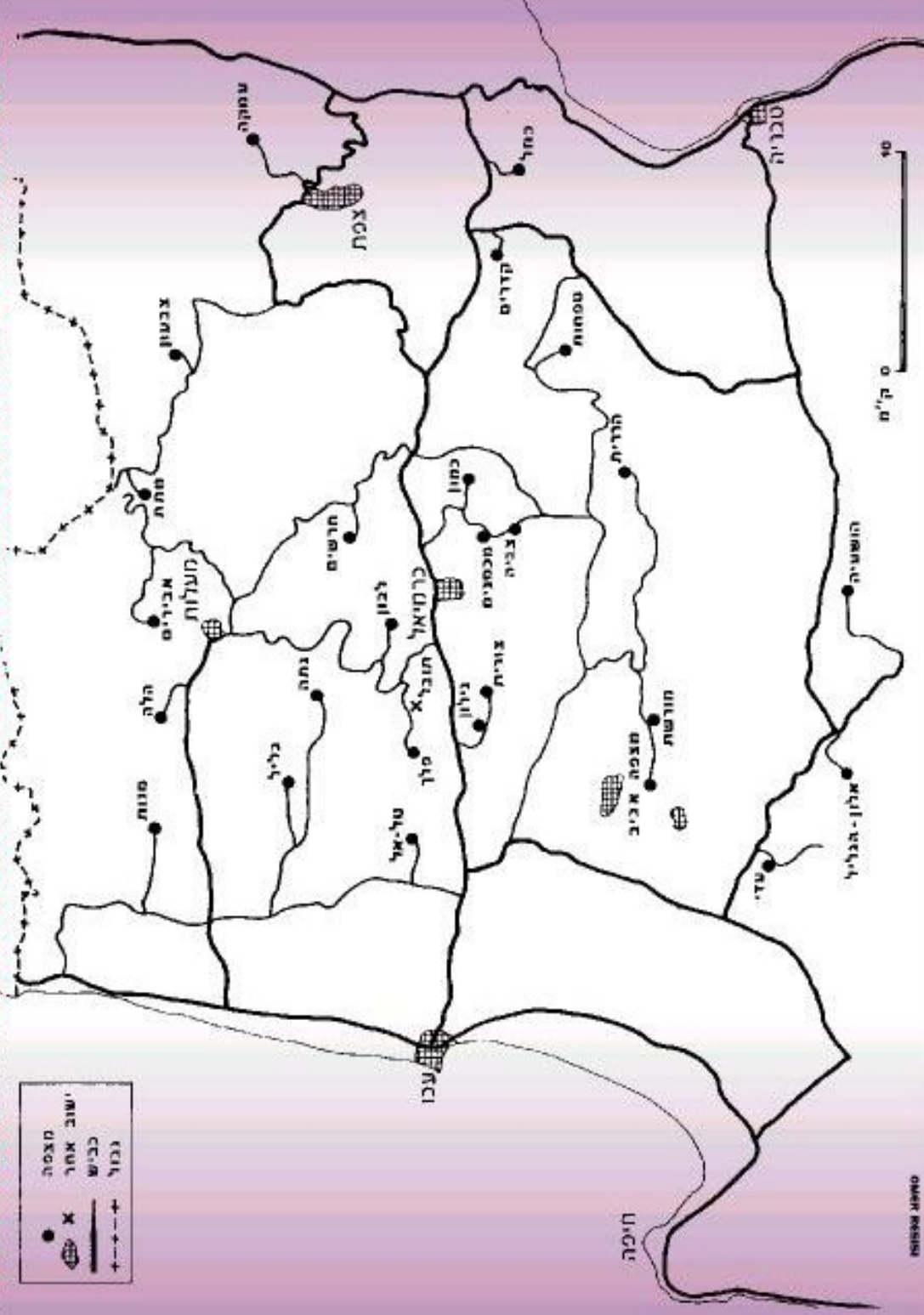
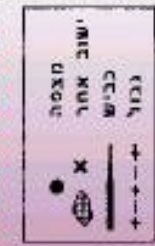
הקתדרה הגיאואסטרטגית אוניברסיטת חיפה

מפעל המצפים בגליל עשרים שנים אחרי

אברהם דור

עיונים בביטחון לאומי 6: מפעל המצפים בגליל - 20 שנים אחרי אברהם דור

OMAR HASSAN

דן רובין

“עיונים בביטחון לאומי”

עריכה: ארנון סופר ופנחס יחזקאלי

עריכה לשונית: נאוה גרוסמן-אלוני

סיוע טכני: ליאור בדיחי

עיצוב עטיפה: עומר רסיסי

גיליון זה מוקדש לחיבורו של **אברהם דור**, בוגר המכללה ומוסמך המחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה.

הקתדרה לגיאואסטטגיה ע"ש ראובן חייקין באוניברסיטת חיפה

ראש הקתדרה: פרופסור ארנון סופר, החוג לגיאוגרפיה

הקתדרה לגיאואסטטגיה עוסקת בנושאים בתחום הביטחון הלאומי, שלהם ביטוי מרחבי, דוגמת משאבים טבעיים ותפוצתם, פריסת האוכלוסיה, התשתית הפיסית והמרכיבים הסביבתיים.

הקתדרה מפרסמת ניירות עמדה, עוסקת בייעוץ למקבלי החלטות בכירים, יוזמת מחקרים, ימיון וכנסים, מפרסמת ספרים ועבודות מדעיות ומסייעת לתלמידי מחקר בתחומים הנזכרים לעיל.

כמו כן, עוסקת הקתדרה בהפצת הנושא בבתי ספר תיכוניים ובמוסדות אקדמיה.

כל זאת בנסיון לתרום להבנת ההיבטים המרחביים של מושג הביטחון הלאומי במובנו הרחב.

אוניברסיטת חיפה, הר הכרמל, חיפה, 31905, טל': 04-8288145

”אנו בונים כאן את ההיסטוריה שלנו
מחדש. כל אחד מאיתנו עומס על שכמו את
אבנו שלו המסותתת, וכל כמה שכבדה היא,
אין מלאכים באים לסייע לו.”¹

א' א' קבק

¹ כהן אדיר (1996), **ספר הציטטות הגדול, הגיגים, אמרי שפר ופתגמים מפי אנשי שם רוח**
וספר, חיפה : כנרת, ע' 83.

מפעל המצפים בגליל עשרים שנה אחרי

אברהם דור

מפקד המכללה: אלוף איל בן ראובן

מדריך ראשי: אלוף משנה משה קינן

מדריכים: תת אלוף, במילואים, יוסף בן-ארי, אלוף משנה עינת גפנר גולדשטיין,
ניצב משנה ד"ר פנחס יחזקאלי, מר אלי ירושלמי, מר ארתור קול

סגל אקדמי: פרופסור גבריאל בן-דור, פרופסור אסא כשר, פרופסור עזרא סדן,
פרופסור ארנון סופר

המכללה לביטחון לאומי משמשת מוסד ללימוד מקיף ומעמיק של הביטחון הלאומי, על כל מרכיבי העוצמה והחולשה שלו ויחסי הגומלין ביניהם. מכללות לביטחון לאומי קיימות במרבית מדינות העולם, שהכירו בצורך לקיים מוסד ללימודים מדיניים צבאיים עבור הרמה הבכירה של הקצונה והממשל האזרחי. המכללה הוקמה מכוח החלטות ממשלה מה- 22.7.1962, ומה- 23.5.1976. על פי ההחלטה האחרונה, נועדה המכללה לביטחון לאומי להיות "... המוסד הגבוה ללימוד, לעיון ולמחקר בבעיות הביטחון הלאומי של מדינת ישראל..". תלמידי המכללה, העומדים בהצלחה בדרישות התוכנית, מקבלים בתום שנת לימודים אינטנסיבית תעודת בוגר המכללה לביטחון לאומי, מטעם המכללה, ותעודת מוסמך לתואר שני במדע המדינה, במגמת הביטחון הלאומי, מאוניברסיטת חיפה.

הלימודים במכללה מפתחים בתלמידים, מקרב הקצונה הבכירה של צה"ל והפקידות הבכירה של מערכת הביטחון והממשל, ראייה כוללת ומשולבת של מירב הגורמים, התנאים והנתונים, הקובעים את מעמדה הביטחוני של ישראל, ברגיעה ובמלחמה, היום ובעתיד הנראה לעין.

מחנה דיין, גלילות, ד"צ 02624, צה"ל, טל': 03-7603526

תוכן העניינים

7	מבוא
9	הגליל עד למפעל המצפים – הרקע לתוכנית
14	מתודולוגיה
15	המועצה האזורית משגב
17	יעדי מפעל המצפים
21	תוצאות – בחינת הישגי מפעל המצפים מנקודת מבט עדכנית :
21	- היעד המרחבי טריטוריאלי
33	- היעד הדמוגרפי
44	- היעד הכלכלי
51	- היעד החברתי-קהילתי
54	מרקם החיים היהודי-ערבי-בדווי
65	סיכום ומסקנות
69	מבט לעתיד
71	מקורות

מבוא

מטרת החיבור לבחון את הצלחת מפעל המצפים בגליל (ראה מפה מס' 1), אל מול היעדים שהוצבו לו, עם היציאה לדרך, בסוף שנות ה-70, מנקודת מבט עדכנית לשנת 2003.

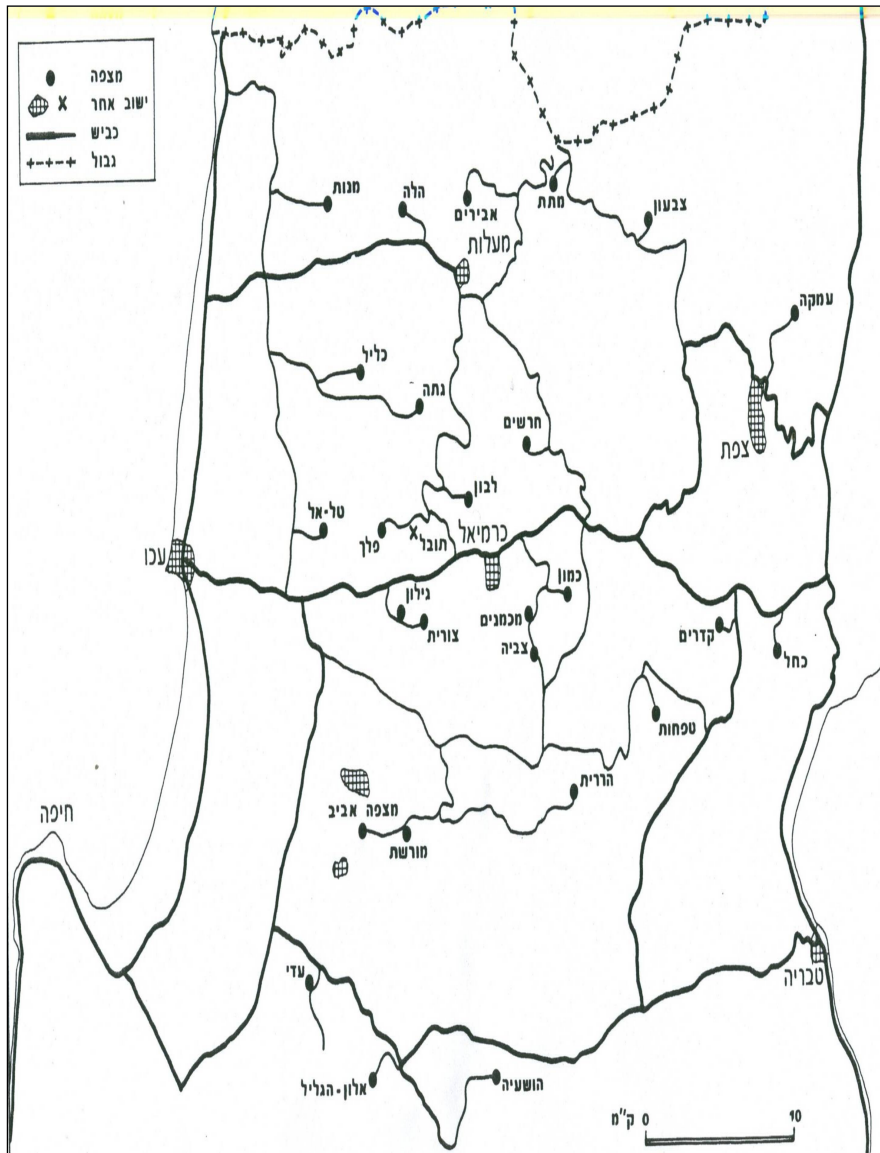
מפעל הקמת המצפים בגליל החל בסוף שנות השבעים של המאה העשרים. תוך עשור (1978-1988) הוקמו 52 יישובים חדשים, במתכונת של מצפים, בכל רחבי הגליל: גוש שגב, גוש תפן, גוש ציפורי וגוש צלמון.

המונח **מצפה** אינו מגדיר צורת יישוב מסויימת, אלא מתייחס לתהליך ההקמה המיוחד של היישובים הללו, אשר הוקמו במהירות, בתשתית מינימלית, בתפרוסת גיאוגרפית רחבה, במוקדים רבים, אך עם אוכלוסייה מעטה, וללא תוכנית ברורה לגבי עתידם. מרבית המצפים התפתחו ליישובים קהילתיים, חלקם לקיבוצים וחלקם למושבים. כיום, מתגוררים ביישובים אלה מעל עשרים אלף תושבים (סופר ופינקל, 1988, ע' 8; בן-ברוך, 2003).

מרבית היישובים היהודים הוותיקים מרוכזים במזרח הגליל ובצפונו. בגליל המרכזי ובמערבו היו בעידן שלפני פרויקט המצפים שבעה יישובים יהודיים וותיקים. שניים מהם עירוניים - כרמיאל ונצרת עילית, וחמישה יישובים כפריים - ציפורי, שזור, חזון, הסוללים וכפר החורש. בשנת 1979 היו בכל היישובים הללו גם יחד פחות משלושים אלף תושבים. בתחום זה של הגליל המערבי והמרכזי נמצא הריכוז הגדול ביותר של האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל, אשר מנתה בשנת 1981 280 אלף נפשות בכ- 80 יישובים. לעומתה, מנתה ההתיישבות היהודית בחבל ארץ זה (מבלי לכלול את יישובי העמקים ורמות הגליל התחתון) כשמונים אלף נפשות בלבד. במהלך שנות השבעים של המאה העשרים פחת שיעור האוכלוסייה היהודית מכלל האוכלוסייה בגליל, מ- 32% ל- 29%. זאת, בשל ריבוי טבעי נמוך (1.6% במגזר היהודי לעומת 3.8% במגזר הערבי), ובשל הגירה שלילית של אוכלוסייה יהודית, עקב רמת הפיתוח הנמוכה, שאפיינה את הגליל ההררי באותה תקופה.

מפה מס' 1 : מפת המצפים בגליל

(מתוך : סופר ופינקל, 1988)

מציאות דמוגרפית זו היתה הגורם המרכזי, שעמד מאחורי כל תוכניות ההתיישבות בגליל לאורך השנים. מבצע האכלוס וההתיישבות הוא תולדה של רעיונות שעלו מטעם המוסדות והרשויות השונות, ובמיוחד, של המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית בראשות רענן וייץ, אשר שמה לה ליעד לשמר את קרקעות המדינה בגליל וליצור בו זהות יהודית כמו בשאר אזורי המדינה.

למעלה משני עשורים מאז יצא המפעל לדרך, בסוף שנות השבעים. נראה, שנקודת הזמן הזאת מתאימה לבחינת הצלחתו.

הגליל עד למפעל המצפים - הרקע לתוכנית

מחוז הצפון נחשב, לאורך כל שנות קיום המדינה, "כמחוז הפחות יהודי" במדינה (ליפשיץ וצימנסקי, 1990, ע' 281). עם הקמת המדינה, היו היהודים בגליל 37% מכלל האוכלוסייה. בעקבות גלי העלייה של שנות ה-50, חל שינוי ביחס בין האוכלוסיות, ומשקלה של האוכלוסייה היהודית עלה בשנת 1960 ל-58%. אולם, החל מתחילת שנות ה-60, בשל הריבוי הטבעי הגבוה של האוכלוסייה הלא יהודית ובשל התיישבות דלילה של עולים יהודים בחבל ארץ זה, הסתמנה ירידה באחוז האוכלוסייה היהודית בגליל. בשנת 1972, עמד אחוז האוכלוסייה היהודית על 54%. תהליך דמוגרפי נוסף, שהטריד את מנוחת המוסדות, היה הגירה של אוכלוסייה יהודית מן הגליל לעבר מרכז הארץ. בשנת 1965 עזבו את הגליל 5200 תושבים, ובשנת 1970 עמד מספר העוזבים על 4100. בשנת 1983, הפכה האוכלוסייה הערבית בגליל - במחוז הצפון, למעט הגולן, לרוב של 50.4% מכלל האוכלוסייה בגליל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2003).

מראשית שנות ה-50 ועד תחילת שנות ה-60, הוקמו למעלה מ-20 יישובים מטיפוס של "כפר עבודה", שהפכו, בהמשך, ל"מושבי עובדים". יישובים אלה היו מבוססים על עולים חדשים, ומוקמו, בראייה ביטחונית, בטווח קצר מהגבול הצפוני. בין יישובים אלה ניתן למנות את כרם בן זמרה, אלקוש, דלתון, ציפורי, חוסן ועין יעקב. בתחילה, עסקו התושבים ביישובים אלה בייעור, בהכשרת קרקע ובטיפול במטעי הזיתים. בהמשך, עברו לענפי הלול והצאן. למרות מצבם הכלכלי הדחוק, שרדו יישובים אלה,

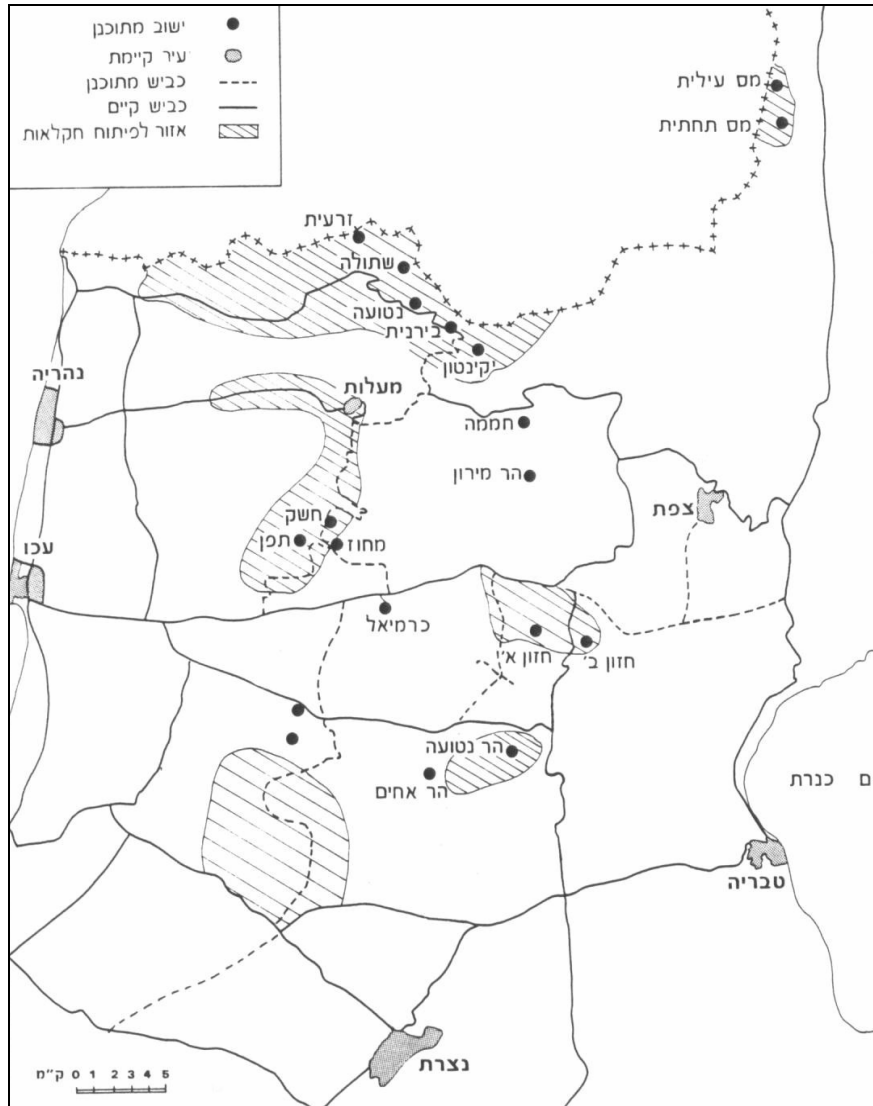
אך, דור ההמשך לא יכול היה, או שלא רצה להמשיך להתגורר בהם, בחלקו הגדול, ונטש אותם, (סופר ופינקל, 1988, ע' 9). משנת 1962 ועד שנות ה-70, לאחר מבצע סיני והרגיעה בחזית הדרום, התפנו המוסדות לעסוק באיכלוס הגליל. נהגתה תוכנית התיישבות כוללת ליישוב הגליל (תוכנית 'סוף סוף'). באותה העת, יזם משרד השיכון את הקמת כרמיאל; תוכנן להקים חמישה יישובים על גבול לבנון; וכן כמה מקבצי יישובים בהרי נפתלי, ברמת תפן, באזור הר חזון ובהרי יודפת (מפה מס' 2 מציגה את התכנון הפיסי ב-1962). מימוש התוכנית השתבש בעקבות המיתון הכלכלי הקשה של השנים 1965-1967 ופרוץ מלחמת ששת הימים. בסופו של דבר, מתוכנית 'סוף סוף' יצאה לפועל הקמתם של ארבעה יישובים שעל גבול הלבנון - זרעית, שתולה, נטועה ובירנית, שבסיסם הכלכלי עמד על חקלאות (מטעים ולולים). בגליל התחתון הוקמה יודפת, ומאוחר יותר, מושב חזון. כמו כן, הוקמה כרמיאל (סופר ופינקל, 1988).

בשנות ה-70 של המאה ה-20, רווחה הדעה במוסדות, ובעיקר, בסוכנות היהודית, כי קיים תהליך של השתלטות ערבית על קרקעות המדינה. עיקרה של השתלטות זו אותרה באזורי התפר שבין קרקעות המדינה לקרקעות פרטיות ערביות, אך באחוזים קטנים ובאופן, שאיפשר בקרה ושליטה. ליפשיץ וקיפניס, שחקרו סוגייה זו, טענו, כי חשש זה היה מדומה ברובו, וכי, בפועל, נוצר בלבול בין בעיית הבנייה הבלתי חוקית של הערבים בכפרים על אדמותיהם, לבין סוגיית ההשתלטות על קרקעות המדינה (ליפשיץ וקיפניס, 1992, ע' 108). סופר ופינקל, לעומת זאת, הוכיחו, כי היתה תפיסת קרקעות רבה, בעיקר מצד הבדווים בגליל התחתון, מצד הדרוזים ברמת תפן, ופה ושם, על ידי תושבי היישובים הנוצריים והמוסלמיים (סופר ופינקל, 1988; ראה גם את מאמרו של הללי, 1983 בעניין זה).

באמצע שנות השבעים התברר, כי יש הכרח להגביר את העשייה בגליל ההררי. היישוב היהודי היה בקשיים כלכליים; הפער הדמוגרפי בין הערבים ליהודים גדל והלך; והיחסים בין היהודים לערביי הגליל הוחרפו. ברקע, היתה פעילות טרור ענפה מגבול לבנון - הרצח במעלות ב-15 במאי 1974; בכפר יובל ב-1975, ובהמשך, הרצח בכביש החוף, ב-11 במרץ 1978; ומבצע ליטני ב-14 במרץ 1978. על רקע כל האמור לעיל,

מפה מס' 2 : תיכנון פיסי של הגליל ב- 1962

(מתוך : סופר ופינקל, 1988)

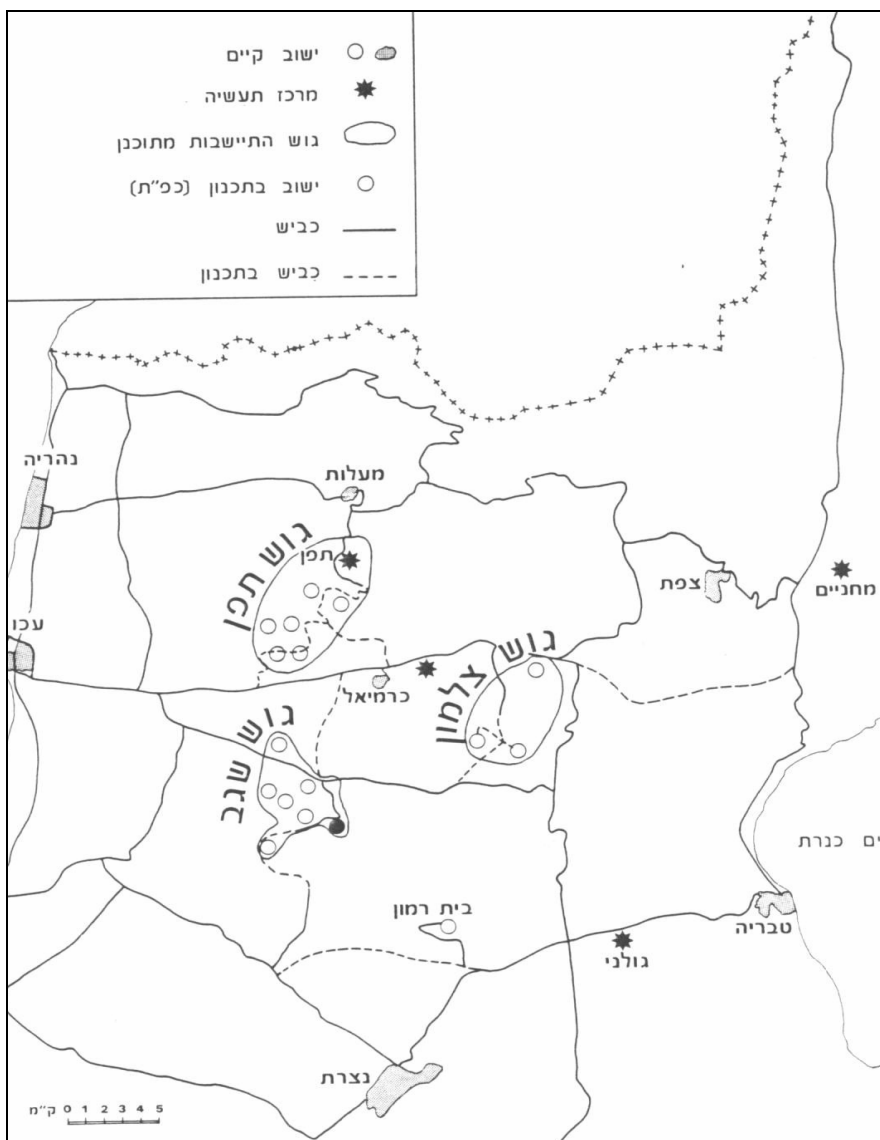
פותחה תוכנית פעילות עירונית מואצת (להלן, תוכנית פע"מ), למתן עדיפות פיתוח לשלוש הערים הגליליות: נצרת עילית, צפת וכרמיאל. בנוסף, תוכנן להפקיע 10,000 דונמים של קרקעות ערביות ויהודיות, ובמקביל, להמשיך בתנופת התיישבות באמצעות יישובים קטנים בגוש שגב, גוש צלמון וגוש תפן (תוכנית ההתיישבות בגליל ההררי, משנת 1976, מובאת במפה מס' 3).

תוכנית פע"מ יצאה לפועל באופן חלקי בלבד, בשל אירועי יום האדמה, ב- 30 במרץ 1976, ועקב התחזקות המגמות הלאומניות בקרב ערביי הגליל. יום האדמה אורגן על ידי האוכלוסייה הערבית, כתגובת נגד לתוכנית הפקעת הקרקעות באזור כרמיאל ובנצרת. אירועי יום האדמה, ההפגנות והאלימות, היו חמורים בעוצמתם והביאו להריגתם של שישה צעירים בעימות עם הצבא ועם משמר הגבול. אירועים אלה השפיעו על המערכת הערבית והשלטונית כאחד. הפקעת האדמות פסקה לחלוטין, ותוכנית פע"מ נעצרה.

עליית הליכוד לשלטון, במהפך של 1977, השפיעה רבות על האוכלוסייה הערבית בגליל. עליית הליכוד הקצינה את הרחוב הערבי ויצרה גל של לאומיות בכפרי הגליל נגד השלטון הישראלי, תוך הזדהות עם ערביי השטחים. הממשלה, מצידה, החלה בהתיישבות מאסיבית ביהודה, בשומרון ובחבל עזה. הדגש על התיישבות יהודית בגליל הוסט לאזורים אלה. הסוכנות היהודית חששה מתהליך של התמקדות ביהודה ושומרון, ולכן, קבעה את הצורך בחזרה לגליל, כאמצעי נגד למדיניות הממשלה. חוזה השלום עם מצרים, בשנת 1979, הביא להכרה בפתרון הבעיה הפלסטינית על ידי אוטונומיה. הדבר הביא לפריחה של רעיונות דומים בקרב ערביי הגליל, שראו במציאות החדשה חלון הזדמנות לחתירה לכיוון של פתרון דומה עבורם. תנועות הנוער והמשכילים החלו לגבש תפיסה, המגדירה את ערביי הגליל "כחלק בלתי נפרד מהעם הפלסטיני" ואשר, לפיה, יש להכיר באש"ף כנציג של כלל העם הפלסטיני, כולל הערבים אזרחי מדינת ישראל. תהליך זה של שאיפה לאוטונומיה והכרה, והתחושה שייתכן שההזדמנות קרבה, יצר הקצנה בקרב הציבור הערבי ורצון להתנתק.

מפה מס' 3 : תוכנית ההתיישבות בגליל ההררי, 1976

(מתוך : סופר ופינקל, 1988)

אירועים אלה הביאו את גורמי הביטחון השונים להמליץ למוסדות ולממשלה על הקמת יישובים יהודיים ב"משולש הברזל", קרי, בגליל המרכזי ובקרבת סחי'נין, עראבה, ודיר חנא, שהיה מוקד האירועים ביום האדמה. כל זאת, כדי למנוע אוטונומיה ערבית לאומית, דה פקטו, אשר עלולה היתה להיווצר, בהיעדר נוכחות יהודית באזור. המוסדות פנו לחפש דרך אחרת להתיישבות, בעיקר על אדמות מדינה, כפי שבא הדבר לביטוי במפעל המצפים.

מתודולוגיה

לצורך השגת מטרתה של העבודה, לבחון, באופן עדכני, את הצלחת מפעל המצפים בגליל, אל מול היעדים שהוצבו לו, עם היציאה לדרך, בסוף שנות ה-70, קובצו נתונים, אודות תמונת המצב העדכנית במועצה האזורית משגב, בשיטות הבאות:

- ניתוח פרסומים עדכניים, ככל הניתן, של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- ניתוח מסמכים רשמיים של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית.
- ניתוח מסמכים של המועצה המקומית משגב.
- בחינת אתר האינטרנט של המועצה האזורית משגב.
- בדיקת מחקרים קודמים על מפעל המצפים בגליל.
- בחינת מפות רלוונטיות.
- קיום ראיונות ושיחות רקע עם נושאי תפקידים רלוונטיים במועצה האזורית משגב, בסוכנות היהודית, ביישובים עצמם, וביישובים הערבים, הגובלים עם משגב.

יצויין, כי השלב הראשון של הגשמת תוכנית המצפים - עד שנת 1987 - נבחן על ידי החוקרים ארנון סופר ורחל פינקל, בעבודתם, "המצפים בגליל - מטרות, הישגים ולקחים", שפורסמה בשנת 1988.

המועצה האזורית משגב

הריכוז הגדול ביותר של יישובי מפעל המצפים נמצא במועצה האזורית משגב. המועצה האזורית משגב הוקמה, בסוף שנת 1982, במטרה להאיץ את תנופת הפיתוח בגליל כאזור התיישבותי חדש, וכחמשך למדיניות ייחוד הגליל.

שטחה המוניציפלי של משגב, כ- 200 אלף דונמים, משתרע משני צידי בקעת בית הכרם; מצפון, נכלל בשטח המועצה דרום אזור תפן; מדרום, אזור שגב; וממזרח, אזור צלמון. שטח המועצה נתחם במערב, על ידי מישור החוף; ובמזרח, על ידי הכביש המחבר את הכפרים מעיאר ועילבון. שטחי המועצה האזורית משגב הרריים ברובם. גובהם מגיע ל- 1000 מטרים בחרשים ולכ- 600 מטרים בהר כמון. הבקעות אינן כלולות, לרוב, בשטחי המועצה, אלא בשטחי המועצות הגובלות בה (ראה מפה מס' 1).

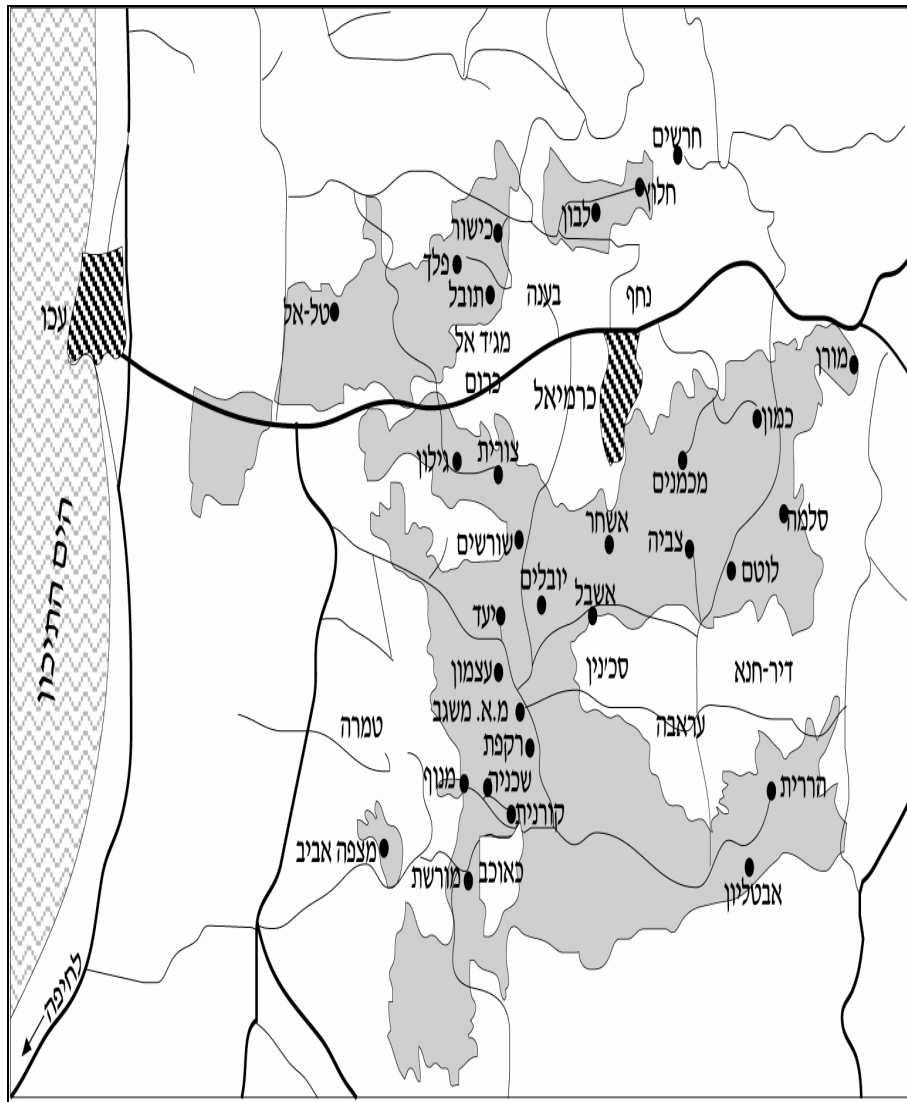
תיחום המועצה הינו פוליטי, וגבולותיה המיוחדים, הבאים לידי ביטוי במפה, נועדו ליצור חיץ ברור מפני אפשרות של יצירת רצף של התיישבות ערבית בין גושי היישובים הערביים: ממזרח - סחינין, דיר חנא ועראבה; ממערב - כבול ותמרה; מצפון - בועיינה, נחף, דיר אל-אסד ומגיד אלכרום; ומדרום - כפר מנדה.

בתחום המועצה משגב 29 יישובים יהודיים וששה יישובים בדווים. אוכלוסיית המועצה מנתה, בשנת 2002, כ- 17,300 תושבים, מתוכם 12,100 יהודים ו- 5,200 בדווים (המועצה האזורית משגב, 2003). ההתיישבות היהודית החדשה באזור החלה עם הקמת מושב העולים, שגב, בשנת 1952, וייסוד יודפת, בשנת 1960. רק בשנת 1978, החלה תנופת הפיתוח עם הקמת המצפים.

דגם היישובים הדומיננטי בשטח המועצה הוא היישוב הקהילתי (22 מתוך 29 יישובים). בנוסף ליישובים הקהילתיים, כוללת המועצה שישה יישובים שיתופיים (חמישה קיבוצים ומושב שיתופי אחד, חלקם בתהליך שינוי), יחידת הדרכה של צה"ל ושישה יישובים בדווים. היישובים הבדווים: דמאידה, חוסניה, סלאמה, ערב אל-נעים, ראס

מפה מס' 4 : שטחי המועצה האזורית משגב

(מעובד לפי נתוני המועצה האזורית משגב)

אל-עין וכמאנה, הוקמו כדי למנוע מציאות של מספר פזורות אוכלוסייה בדוויות באזור, שלא קיבלו הכרה מהמדינה.

משגב גובלת ב- 24 רשויות ערביות, בגבולות המועצות האזוריות מעלה יוסף, מרום הגליל, גליל תחתון, עמק יזרעאל ומטה אשר, ובגבולה המוניציפאלי של עיריית כרמיאל. ב- 24 הרשויות הערביות, בהן גובלת משגב, מתגוררים 253,800 תושבים, והן משתרעות על שטח שיפוט של 200,403 דונמים.

יעדי מפעל המצפים

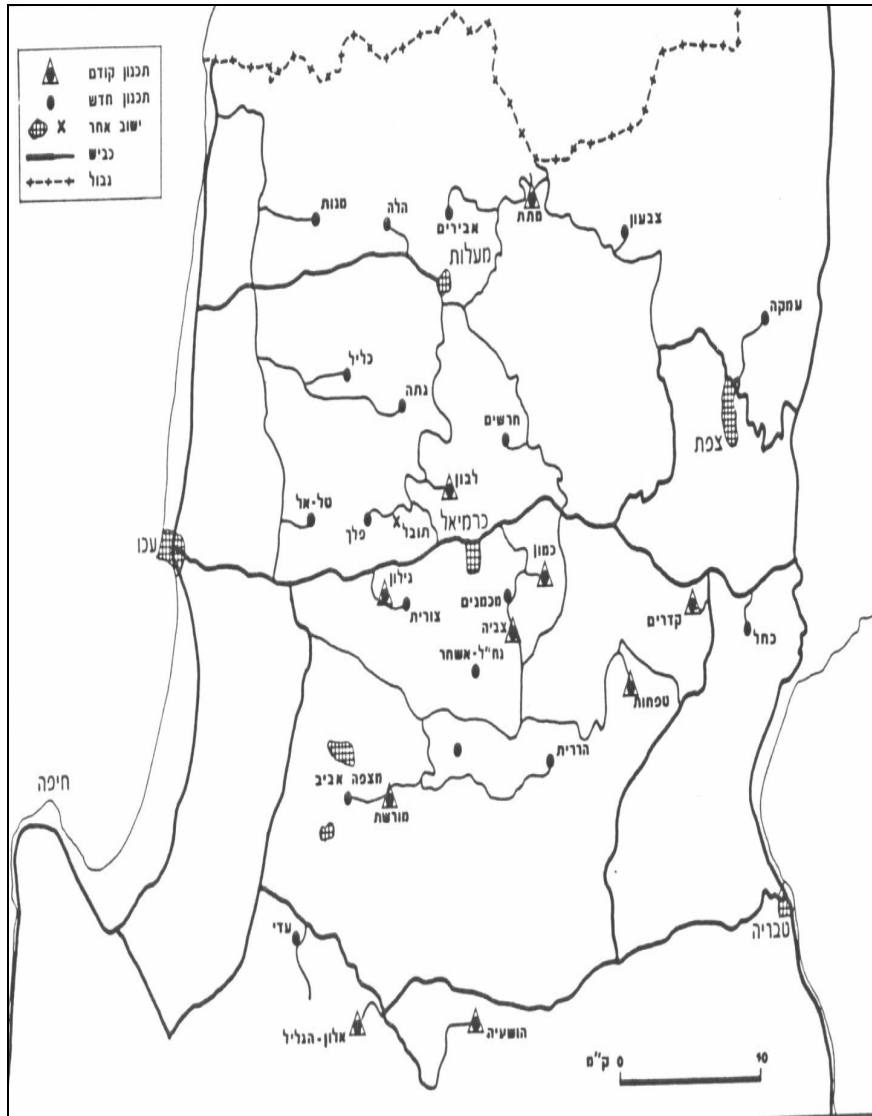
בספטמבר 1978, ניסח רענן וייץ, ראש מחלקת ההתיישבות בסוכנות היהודית דאז, מסמך, בו הציג את הבעיה הדמוגרפית בגליל, ואת בעיית פריסת היישובים היהודיים בשטח. במסמך הדגיש וייץ, כי:

הבסיס לכל פתרון הוא זמינות הקרקע הלאומית ורכישת קרקעות נוספות. אי לכך, באתי להציע תוכנית להקמת מצפים בגליל, במקומות, אשר הנוכחות היהודית שם חיונית לשם שמירה על הקרקעות, ואשר ניתן להקים בסביבתם בעתיד יישובי קבע. (סופר ופינקל, 1988. ע' 12).

מפעל המצפים תוכנן על ידי המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית. ההחלטה לביצוע אושרה ב- 30 באפריל 1979, בישיבת הוועדה להתיישבות, המשותפת לממשלת ישראל ולהסתדרות הציונית העולמית. וועדה זו רשמה לפנייה את דבר מנכ"ל החטיבה להתיישבות בסוכנות היהודית, לפיהם: "תוכנית המצפים נוועדה לקדם את פריסת האוכלוסייה היהודית בגליל ההררי, ולרתק את השמירה על קרקעות המדינה על ידי נוכחות ומגורים במקום". בהצעה שאושרה, דובר על הקמתם של 30 מצפים בגליל תוך 6-8 חודשים. הסוכנות היהודית היתה היוזמת והמממנת, הכמעט בלעדית, של תוכנית המצפים, והיא נעזרה בקרן הקיימת לישראל (קק"ל), ובשלב המעבר ליישובי הקבע, גם במשרד השיכון (ראה את תמונת המצפים החדשים ומצפי ה"מגרה", שמיקומם נקבע קודם למפעל המצפים, במפה מס' 5; ואת מפת ההתיישבות בגליל ההררי ב- 1980, במפה מס' 6).

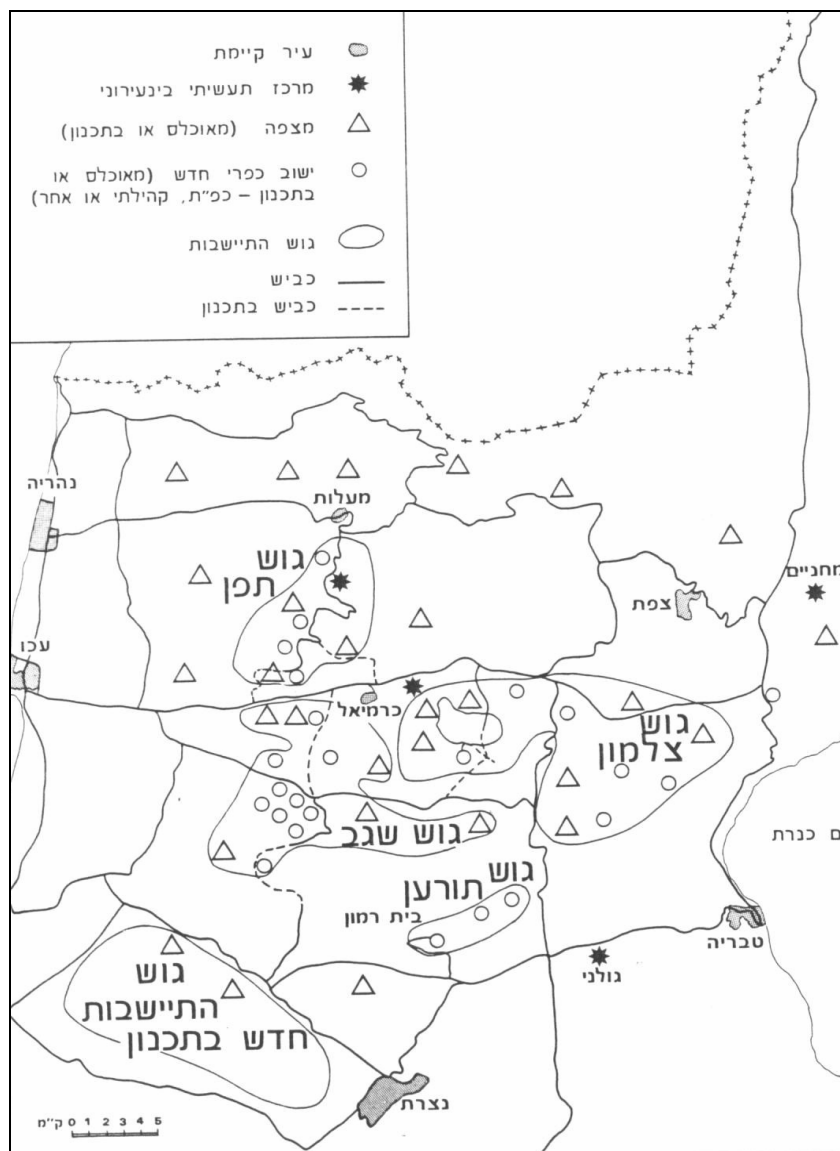
מפה מס' 5: מצפים חדשים ומצפי "מגרה", שמיקומם נקבע קודם למפעל המצפים

(מתוך: סופר ופינקל, 1988)

מפה מס' 6 : מצב ההתיישבות בגליל ההררי ב- 1980

(מתוך : סופר ופינקל, 1988)

היעדים, כפי שהופיעו בפרסומים של החלטות הסוכנות היהודית וממשלת ישראל
ובהחלטותיהן, הם:

יעד מרחבי טריטוריאלי - הגדלת שטח הקרקעות, שבידי האוכלוסייה היהודית, ובלמת השתלטות האוכלוסייה הערבית על קרקעות המדינה, על ידי הגברת הנוכחות היהודית בגליל (יעד גיאופוליטי, לא מוצהר, היה מניעת רצף טריטוריאלי של המגזר הערבי בגליל, על ידי הקמת גושי התיישבות יהודית בתוכו, כדי למנוע תביעות אירידנטיות בעתיד. קביעה זו מוצאת אישורה על פי מפת המצפים שהוקמו ומיקומם, וכן, על פי גבולות המועצה האזורית משגב, כפי שאושרה 3 שנים מאוחר יותר).

יעד דמוגרפי - בהגדרת המטרות של מפעל המצפים נאמר, במפורש, שאיכוסם של יישובים אלה לא יוכל לפתור את הבעיה הדמוגרפית בגליל. יחד עם זאת, הוצבו בפני המפעל מספר יעדים בתחום הדמוגרפי: (א) למשוך אוכלוסייה עירונית מאזורים אחרים בארץ, ולשפר את מאזן ההגירה לגליל. (ב) לסייע בפתרון בעיית דור ההמשך במושבי הגליל. (ג) למשוך ולקלוט עולים חדשים.

יעד כלכלי - פיתוח וביסוס ענפי כלכלה מגוונים, כדי לתרום לצמיחתו הכלכלית של הגליל.

יעד חברתי קהילתי - קידום הרמה החברתית של אוכלוסיית הגליל, ומתן פתרון חלקי למגורי דור ההמשך של מושבי הגליל. חלק מיעד זה כולל את הרעיון של הקמת צורות התיישבות חדשות של יישובים כפריים לא קונבנציונאליים, שלא על בסיס חקלאי, ומתן אפשרות לקבוצות אוכלוסייה ייחודיות לקיים מסגרות חיים כפריות קטנות ומיוחדות, עם תלות מינימלית בממסד. זאת, בשל התנאים המיוחדים בגליל, כמו גם על מנת לענות על העדפותיה של האוכלוסייה הפוטנציאלית.

יעד ביטחוני - עיבוי גבול הלבנון.

יעד בירוקרטי פוליטי - שינוי סדרי עדיפויות של הממשלה, על ידי מיקוד תשומת הלב לגליל, כאנטי תזה להתיישבות ביהודה ושומרון. יעד זה עמד ברקע, והובל על ידי הסוכנות היהודית (סופר ופינקל 1988; ליפשיץ ולוי-יון, 1992).

מפרסומי הסוכנות היהודית אודות תוכנית המצפים, במשך השנים, עולה, כי שני היעדים הראשונים, המרחבי והדמוגרפי, היו היעדים המוצהרים והעיקריים של התוכנית, כשהדגש הוא על היעד המרחבי טריטוריאלי (ליפשיץ ולוי-יון, 1992 עמ' 181-184). שני היעדים האחרים (הכלכלי והחברתי) היו יעדים מוצהרים משניים בלבד, ולא עמדו לנגד עיני המתכננים בעת גיבוש התוכנית הראשונית. סופר ופינקל מדגישים במחקרם, כי גם היעד הדמוגרפי לא הודגש בשלב הראשון של התוכנית, אלא רק בעקיפין (סופר ופינקל, 1988, עמ' 13). ליפשיץ ולוי-יון סבורים, שהצגת יעדים רבים, לפני הקמת המצפים, נועדה, ככל הנראה, לשמש מעין "תרגיל שיווקי" לשם קבלת תמיכה ציבורית, וכמכשיר לגיוס כספים מן העם היהודי וממשלת ישראל (ליפשיץ ולוי-יון, 1992. ע' 183).

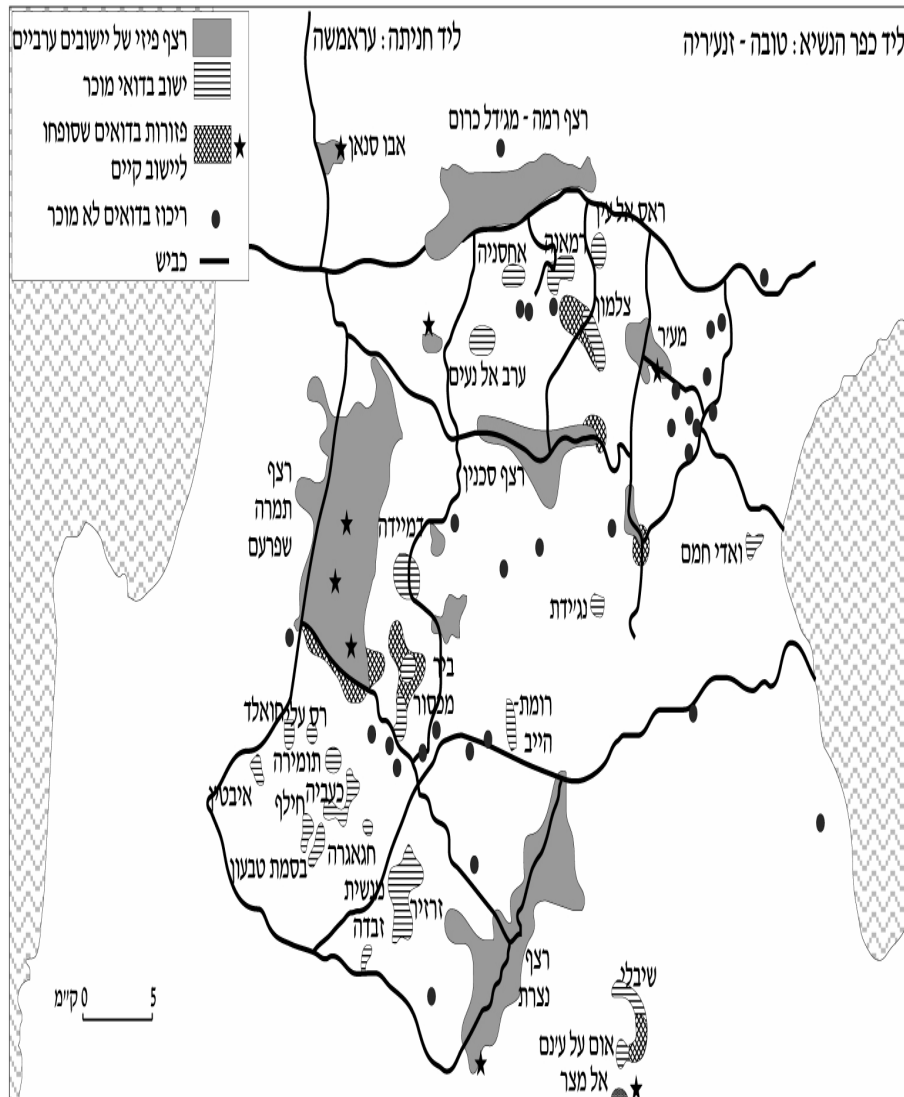
תוצאות - בחינת הישגי מפעל המצפים מנקודת מבט עדכנית

היעד המרחבי טריטוריאלי

מפה מס' 7 ממחישה את היווצרות הרצף הערבי בגליל. מטרת היעד המרחבי טריטוריאלי היתה להגדיל את שטח הקרקעות שבידי האוכלוסייה היהודית, וכך, לבלום את השתלטות האוכלוסייה הערבית על קרקעות המדינה. תוצאה נלווית ליעד זה, היתה בהשגת יעד נוסף, יעד גיאופוליטי בלתי מוצהר, של מניעת רצף טריטוריאלי של המגזר הערבי בגליל על ידי הקמת גושי התיישבות יהודית בתוכו.

מפה מס' 7 : פזורת הבדווים בגליל (2003)

(מתוך : סופר ופינקל, 1988)

להלן, ייבחנו האספקטים הבאים בהשגת יעדים אלה:

- שליטה על קרקעות מדינה.
- רכישת קרקעות פרטיות מערבים.
- עצירת הבנייה הבלתי חוקית.
- פריסת היישובים באופן שימנע רצף טריטוריאלי ערבי.

שליטה על קרקעות המדינה

סוגיית הקרקע עומדת בלב הסכסוך בין היהודים לערבים, וכל תפיסת קרקע מצד כלשהו, גם של אדמות שבעליהן ידועים, היא חלק מהמאבק, המתמשך כבר למעלה ממאה שנים על ארץ ישראל. נושא הבעלות על הקרקע קשור, בין היתר, בפרשנות שונה של כל אחד מהצדדים (נוודים וכפריים, דרוזים, נוצרים ומוסלמים) לגבי הבעלות על הקרקע. יש אי בהירות לגבי הבעלות על אדמות מתות (ה"מוואת", אדמות הבור והטרשים הבלתי מעובדות). הערבים מפרשים באופן שונה את הבעלות על הקרקע של אדמות הנפקדים ממלחמת השחרור, ואדמות מדינה אחרות, המוגדרות כאדמות בסכסוך (סופר ופינקל, 1988. עמ' 20)

הגליל ההררי כולל כ- 1,050,000 דונמים. בשנת 1978, ערב ביצוע מפעל המצפים, היו בבעלות המדינה כ- 650,000 דונמים, מתוכם 350,000 היו בשימוש ובחזקה של יישובים קיימים. 300,000 הדונמים הנותרים היו קרקעות בלתי מחולקות. מתווי תוכנית המצפים חששו, שמתרחש בגליל תהליך של השתלטות זוחלת על הקרקעות הבלתי מחולקות, באמצעות קביעת עובדות בלתי חוקיות של בנייה, מירעה ועיבוד חקלאי בשטח, על ידי תושבי הכפרים הערבים והבדווים (מתוך מסמכי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, אצל ליפשיץ וקיפניס, 1992. עמ' 106-107).

שלוש דרכים עיקריות של תפיסת קרקעות על ידי ערבים :

- התיישבות של בדווים בגליל, ובעיקר, בגליל התחתון, על קרקעות מדינה: בניית בתים באופן בלתי חוקי או עיבוד הקרקעות ותביעת זכויות עלייהן. לעיתים, הבנייה היא על קרקעות פרטיות ללא רשיון. כך, נוצר מערך התיישבותי מפוזר, המפריע לתכנון בהווה ובטווח רחוק.
- התיישבות ביישובים ערביים, בכפרים וביישובים עירוניים. בסקטור זה, מבחינים בבנייה בלתי חוקית רחבת היקף, חלקה על אדמות מדינה, וחלקה על אדמות פרטיות מחוץ לתחום המותר לבנייה. כתוצאה ממגמות אלה, התרחבו הכפרים הערביים לממדים, המשתרעים על קילומטרים רבים, על כל המשתמע מזה, הן בתחום הניהול המוניציפלי ביישובים עצמם, והן ביצירת רצף פיסי. בפריסה זו יש משום יצירת טריטוריה ערבית מגובשת בגליל.
- תפיסת קרקעות למטרות חקלאות ומירעה באדמות הנקראות "אדמות בסכסוך". אומנם, מתקיים טיפול משפטי בנושא הקרקע, אך, האירועים בשטח מהירים מהקצב, שבו פועלת המערכת המשפטית, והתוצאה היא קביעת עובדות בשטח בקנה מידה נרחב.

הבנייה הבלתי חוקית בכפרים הערביים (לעיתים, על קרקעות, שתוכניות המיתאר לא ייעדו למגורים), איימה ליצור רצף של טריטוריה ערבית בגליל, ובעיקר, באזור נצרת, בציר שפרעם-כבול, בעמק סח'נין, בבקעת בית כרם ובאזור כפר יאסיף. אזורים אלה יכוננו, להלן, "חמשת האזורים המועדים להשתלטות ערבית". התיישבות הבדווים היתה, בעיקר, בגליל התחתון ובאזור נחל ציפורי, בפריסה אקסטנסיבית, ובוצעה, ברובה, על קרקעות מדינה. היו גם ריכוזי בדווים באזור נחל צלמון ובאזור הר כמון.

החששות מפני השתלטות תושבים ערבים על קרקעות המדינה בגליל התחדדו על רקע האירועים הפוליטיים, שהתרחשו במגזר הערבי, בשנות ה-70. הבולטים שבהם: הקמת וועדת התיאום של ראשי הרשויות המקומיות הערביות, בשנת 1974; הקמת הוועד לשמירת האדמות הערביות, בשנת 1975; ויום האדמה, ב-30 במארס 1976, אשר התחולל בתגובה להפקעת הקרקעות, שנדרשו לביצוע תוכנית הפיתוח העירוני המואץ בגליל (סופר ופינקל, 1988, עמ' 10-11).

תהליכים ואירועים אלה הגבירו את החשש בקרב ראשי המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית, שקרקעות המדינה בגליל נמצאות בסכנת השתלטות ערבית. היתה תחושה, שהרשויות, ובעיקר, מינהל מקרקעי ישראל, אינן מסוגלות לפקח כראוי על קרקעות המדינה. במחלקת ההתיישבות בסוכנות סברו, כי התיישבות כפרית יהודית, בכל מקום שם זה מתאפשר, ואפילו, בצמוד ליישובים ערביים, תהווה פתרון טוב, ואולי אף היחיד, לבלימת התהליך (סופר ופינקל, 1988).

מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית שיכנעה את ממשלת ישראל בעמדתה זו. כך, באה לעולם החלטת הוועדה להתיישבות, המשותפת לממשלה ולהסתדרות הציונית העולמית, בתאריך 30 באפריל 1979, בדבר תוכנית המצפים. המצפים נועדו לשמור על קרקעות הלאום בשלוש דרכים:

- על ידי תפיסתן הפיסית באמצעות התיישבות עליהן.
- באמצעות פיקוח ושיטור של המתישבים על הקרקעות הסמוכות ליישוביהם, כדי למנוע יצירת עובדות בלתי חוקיות של בנייה, מירעה ועיבוד חקלאי בידי לא יהודים.
- על ידי יצירת דינמיקה של רכישה קרקע מערבים, ועריכת הסדרי קרקעות שהיו בסכסוך.

ליפשיץ וקיפניס (1992) טוענים במחקרם, כי חששות הוגי תוכנית המצפים מפני השתלטות ערבית על אדמות מדינה היו מוגזמות. ממחקרם עולה, כי הבנייה הבלתי חוקית בכפרים הערבים בוצעה, ברובה, על קרקעות בבעלות פרטית ערבית, הגם, שלא תאמו את תוכניות המיתאר של הכפרים. 50% מהבנייה הארעית (צריפים) בוצעה על קרקע מדינה, והשתרעה על שטחים מצומצמים ביותר. בעקבות קבלת "פקודת הסדר הזכויות במקרקעין, תשכ"ט 1969", הוסדרו כחוק זכויות הקניין בקרקעות הגליל, ונרשמו על שם הבעלים או על שם המדינה. כך, שמראשית שנות ה-70, ניתן היה לדעת, בדיוק, היכן משתרעות קרקעות המדינה, וניתן היה לסלק מסיגי גבול, על סמך זה.

שטחי עיבוד של קרקעות מדינה, בידי ערבים, בגליל, עלה מ 1.9% בשנת 1977, לכדי 2.2% בשנת 1988. רוב העיבוד הבלתי חוקי נעשה בקו המגע בין הקרקעות הפרטיות לבין קרקעות המדינה. בנייה בלתי חוקית על קרקעות המדינה, בחמשת האזורים "המועדים" להשתלטות ערבית, עמדה בשנת 1977, על 190 בתים, ובשנת 1988, על 237 בתים. בין השנים 1978-1988, גדל שטח קרקעות המדינה בכ- 9%, ועלה, מ- 650,000 דונמים ל- 710,000 דונמים. גידול זה נבע מפתרונות של סכסוכי קרקעות בין המדינה לבין בעלי הקרקעות הערבים; מרכישת קרקע; ומהפקעות בהיקף מצומצם. במהלך עשר השנים הללו, הוכנסו לשימוש ולחזקה כ- 265,000 דונמים למטרות: מירעה (150,000 דונמים), להקמת יישובים (25,000 דונמים), להכשרות חקלאיות (50,000 דונמים) ולייעור (40,000 דונמים). (סופר ופינקל, 1988, עמ' 25-28). בשטח המועצה האזורית משגב השתרעה הבנייה הבלתי חוקית על קרקעות המדינה, בשנת 1987, על כ- 1200 דונמים, שהם כחצי אחוז משטח המועצה (ליפשיץ וקיפניס, 1992, עמ' 110). סופר (2003) גרס, כי מגמת ההשתלטות של תושבי הגליל הערבים על אדמות מדינה לצורכי עיבוד ובנייה בלתי חוקית, היתה באחוזים גבוהים ואף הסתמן כיוון של הסלמה והחרפה במגמה זו. הוא הפנה תשומת לב לממצאיו של הללי, ב- 1982, על הנעשה ברמת תפן ובאזורים אחרים (הללי, 1983; סופר, 2003). ליפשיץ וקיפניס טוענים, כי ההשתלטות הערבית על קרקעות המדינה היתה שולית ערב הקמת המצפים, ונותרה כזו גם עשר שנים מאוחר יותר.

היישובים החדשים לא תרמו לצמצום העיבוד הבלתי חוקי של אדמות המדינה ולצמצום הבנייה הבלתי חוקית. סופר ופינקל גורסים, שתושבי היישובים החדשים לא היו מצויידיים בכלים הדרושים לפיקוח על בנייה בלתי חוקית. פיקוח יעיל התבצע רק על ידי עובד של המועצה האזורית, שעיסוקו בתחום זה לא היה קשור למפעל המצפים (סופר ופינקל, 1988, עמ' 30).

למרות זאת, ניתן לומר, שמפעל המצפים שימש מנוף להסדרת קרקעות שבמחלוקת, שהגיעו לסדר גודל של 50,000 דונמים, ועודד הפעלת אמצעים שונים לשמירה על קרקעות המדינה. אמצעים אלה היו קיימים, אומנם, עוד טרם מפעל המצפים, כגון: ייעור, הקמת שמורות טבע וגנים לאומיים בשטחים אלה; הכשרת שטחים לחקלאות; גידור שטחים למירעה; והכרזה על שטחי אש ואימונים. אולם, ההתיישבות החדשה

המריצה הפעלת אמצעים אלה, ובעיקר, גידור שטחי מירעה. בפעולה זו, צומצמו שטחי המירעה של האוכלוסייה הערבית בגליל, הרבה מעבר ליחס המקובל בין גודל היעדר לשטח המירעה (ליפשיץ וקיפניס, 1992, ע' 111; סופר ופינקל, 1988, ע' 31). ליפשיץ וקיפניס מעריכים, שלמרות שמפעל המצפים נועד למנוע סכנה (השתלטות ערבית על אדמות מדינה), שהתבררה, במחקרם, כמוגזמת, נראה, כי הקמת היישובים, והאמצעים השונים, שננקטו לשימור הקרקע, מנעו, אולי, שאיפות ומחשבות להשתלטות על קרקע מדינה. מבחינה זו, הם היו יעילים יותר מאשר מערכת הפיקוח של מינהל מקרקעי ישראל, שההליכים שהוא נוקט כנגד עבריינים אורכים זמן רב (ליפשיץ וקיפניס, 1992, ע' 108).

אריק רז, יושב ראש הוועדה המקומית לתכנון ולבנייה של המועצה האזורית משגב, ומי שהיה יושב ראש המועצה האזורית משגב מאז הקמת המועצה ובמשך שנים רבות, טען, ש"בהקשר זה של המאבק על השטח, נחלה תוכנית המצפים הצלחה גדולה". לגירסתו, באמצעות מפעל זה "מדינת ישראל הגיעה לגליל". ההתיישבות החדשה יצרה מציאות של הפסקת החציבה הפראית; הפסקת כריתה בלתי מבוקרת של עצים; וחיסול תופעת הרעייה החופשית של הצאן באזור.

כשימש ראש המועצה האזורית משגב, קידם רז את השימוש במונח "יישובים בלב אוכלוסייה עויינת", שאיפשר השגת תקציבים למערכות מספקות ביטחון, בעיקר, כנגד הרעייה הפראית בשטח, ולא כנגד האוכלוסייה הערבית, בה לא ראה אלמנט עויין. מסקנתו: המפעל לא רק יצר רצף של התיישבות יהודית ברחבי הגליל, אלא אף הביא להכנסת סדר בתיחום השטח (רז, 2003).

רכישת קרקעות פרטיות מערבים

הנחת היסוד של יוזמי תוכנית המצפים היתה, שעצם הקמת יישוב, גם אם אין בעלות מדינה על כל שטחו, תביא לכך, שלאחר הקמתו ימהרו הערבים, בעלי הקרקעות שבתחום היישוב, למוכרו, מחשש להפקעה. הנחה זו התבררה כלא נכונה. בשנת 2003, עדיין, רשומים אלפי דונמים בתחומי המצפים, כאדמה פרטית, השייכת לערבים, אשר אינם ממהרים למוכרה מסיבות שונות, לאומיות או ספקולטיביות (ליפשיץ וקיפניס,

1992 ע' 115 ; סופר ופינקל, 1988, ע' 33). נכון לשנת 1994, היו במועצה האזורית משגב מעל 2400 דונמים לרכישה מבעלים פרטיים ערבים.

נכון ל- 2003, טוען אריק רז, ישנם 770 דונמים, בתוכנית המיתאר של המועצה האזורית משגב, שהם אדמות פרטיות של ערבים. תמונת ההתפלגות של הבעלויות על הקרקעות ביישובי משגב היא כדלקמן: למעלה מ- 90% מהאדמות הם בבעלות המדינה; 7% מהאדמות הן בבעלות ערבית פרטית; ורק שליש אחוז מהאדמות הן בבעלות פרטית יהודית (ראה לוח מס' 1).

דפנה בן ברוך, ראש היחידה האסטרטגית במועצה האזורית משגב¹, טוענת, שבשנים האחרונות, ובעיקר, מאז אירועי אוקטובר 2000, איבדו התושבים הערבים מוטיבציה למכור קרקעות למינהל או להסכים להחלפת קרקעות. היא מעריכה, שהדבר נובע מסיבות לאומיות. כדוגמא לכך היא (כמו אריק רז) מביאה את פרשיית אחמד כריים, תושב מגידל כרום, שבבעלותו אדמות פרטיות ביישוב הקהילתי צורית, הממוקם מעל ומול מגידל כרום. הוא מתעקש, כיום, לבנות פרויקט "בנה ביתך" בצורית והגיש בקשה מסודרת בצינורות המקובלים לצורך כך. היא מעריכה, שתקדים בג"ץ קציר יקשה למנוע מכריים לממש את תוכניתו (בן ברוך, 2003).

אריק רז טוען, שמקורה של פרשיית כריים במחדל של המינהל, שסירב לבצע עם כריים החלפת קרקעות לפני חמש שנים, בעת שהאחרון הסכים לכך, ולמרות מעורבותו האישית של רז עצמו בנושא. הוא מדגיש, שבעייה דומה לבעיית כריים קיימת ב- 17 יישובים נוספים במועצה האזורית משגב.

¹ ראה באתר האינטרנט של היחידה:

www.misgav.org.il/strategic/commmunity.htm

לוח מס' 1 : התפלגות בעלויות ביישובי משגב, בהם יש קרקעות פרטיות

(מעודכן לסוף 2002)

(המקור : נתוני הוועדה מקומית לתכנון ובנייה במשגב)

סה"כ	אדמה פרטית - ערבים		אדמה פרטית - יהודים		שטח תוכנית מיתאר	היישוב
	%	דונמים	%	דונמים	דונמים	
82.6	15.7	341	1.7	36	2,173	צורית-גילון
86.4	13.6	73	0	-	536	יודפת
94.8	5.2	55	0	-	1,048	מצפה צביה
96.7	3.3	42	0	-	1,275	מצפה אביב
95.4	4.6	41	0	-	855	טל אל
90.1	9.9	40	0	-	405	אבטליון
91.6	8.4	36	0	-	430	לוטם
95.7	4.3	30	0	-	704	כישור
94.7	5.3	28	0	-	526	הרית-יחד
88.9	11.1	26	0	-	234	מורן
91.7	8.3	20	0	-	237	מכמנים
98.7	1.3	14	0	-	1,072	יובלים
97.1	2.9	12	0	-	410	כמון
98.4	1.6	8	0	-	490	רקפת
98.9	1.1	5	0	-	433	מנוף
92.6	7.1	770	0.3	36	10,858	סה"כ

מפרסומי וועדת התכנון לבנייה במועצה האזורית משגב עולה, שבשנים 1995-2000, תקופת התעוררות בעריכת תוכניות מיתאר, תוכניות אב ותוכניות הרחבה ליישובי משגב, בוצעה כמות נמוכה, יחסית, של עסקאות רכישה או החלפה של קרקעות במועצה האזורית משגב. אחוז עסקאות החליפין עמד על 17.7 דונמים לשנה, ואחוז עסקאות הרכישה עמד על ממוצע של פחות מדונם לשנה.

בתחומי המועצה המקומית משגב, סומנו בשנת 1994 אלפיים וארבע מאות דונמים לרכישה או החלפה מבעלים פרטיים ערבים. כיום, נותרו לרכישה או החלפה שבע מאות ושבעים דונמים (ראה לוח מס' 1). הדעות לגבי הגורמים לירידה זו חלוקות. יש הטוענים, כי מדובר בגורמים לאומיים, שבגינם, אין בעלים ערבים מוכנים למכור או להחליף אדמות. לעומת זאת, לא מעט גורמים, בשני המגזרים, טוענים, שמוכנות זו שרירה וקיימת. בהקשר זה, מופנית ביקורת כנגד מינהל מקרקעי ישראל על ידי כל הגורמים, מכל המגזרים באזור.

מפעל המצפים, אם כן, היווה קטליזטור לרכישה מאסיבית של קרקעות פרטיות והעברתן לידי המדינה, לצורך הפרוייקט, ומנוף להסדרת קרקעות שבמחלוקת. אין עוד רעייה פראית של צאן ובקר באזור, ופעולות החציבה הבלתי חוקיות פסקו אף הן. בין השנים 1978-1988, הועברו לידי המדינה שישים אלף דונמים נוספים. בידי המדינה היו שבע מאות ועשרה אלף דונמים בגליל, עם תום מסע רכישות מואץ זה.

בנייה בלתי חוקית במועצה האזורית משגב

בסיכום הרב שנתי של הוועדה לתכנון ולבנייה במשגב מובאים נתונים על כמות עבירות הבנייה בין השנים 1997-2002, ועל אופן הטיפול בהן. ראש הוועדה, אריק רז (2003), הדגיש, שהסיכום מתייחס לכל אוכלוסיית המועצה האזורית. יחד עם זאת, אין זה מפתיע, שרובם המכריע של הנתונים משקף את המציאות בקרב האוכלוסייה הלא יהודית במועצה. ממוצע העבירות, בהקשר זה של בנייה בלתי חוקית, עומד, בשנים האחרונות על סדר גודל של קרוב למאתיים בשנה. בשנת 2001, בוצעו שלושים ואחת הריסות; ובשנת 2002, ארבעים הריסות. לעומת זאת, בכל שנה (2001-2002), ניתנו מעל חמישים היתרים בדיעבד, כלומר, לאחר גילוי העבירה (ראה לוח מס' 2).

לוח מס' 2: בנייה בלתי חוקית במועצה האזורית משגב – סיכום רב שנתי: 1997-2002

מס'	שנה	1997	1998	1999	2000	2001	2002
1	עבירות בנייה	158	154	103	127	200	192
2	הגשת תיקי עבירה ליועץ המשפטי	127	117	107	101	156	113
3	הגשת כתבי אישום	82	23	74	119	128	140
4	גזרי דין	52	66	95	49	92	135
5	הוצאת צווי הריסה מינהליים	19	20	19	22	22	5
6	ביצוע הריסות	36	19	12	19	31	40
7	מתן היתר לבנייה לאחר גילוי העבירה	34	25	35	10	52	58

יוסי קסנר, ממונה בכיר על תחום הקרקעות והרחבות היישובים במחוז הצפון של הסוכנות היהודית, ותושב וותיק ביישוב הקהילתי גילון (לשעבר, ראש ועד היישוב), רואה במציאות הבנייה הבלתי חוקית ביישובים הלא יהודים במועצה האזורית משגב תוצאה ישירה של אי אישור תוכניות מיתאר ליישובים אלה. לדבריו, מרבית המבנים הבלתי חוקיים נבנים על אדמות פרטיות, והם נועדו לספק מגורים לדור ההמשך של בעלי הקרקעות הלא יהודים, החיים באזור.

האכיפה בתחום הריסת מבנים בלתי חוקיים, טוען קסנר, איננה משמעותית ואין ביכולתה להתמודד עם התופעה רחבת הממדים. ההליך החוקי הוא ארוך, הגם שהביצוע מצריך הקצאת כוחות אכיפה מוגברים, בשל האפקט הציבורי התקשורתי הרחב של הדברים. קסנר רואה צורך דחוף באישור תוכניות מיתאר מוסדרות ליישובים אלה, כדי להימנע ממציאות של בנייה בלתי חוקית בהיקפים נרחבים כל כך באזור. (קסנר, 2003).

אם כן, בתחום ההתמודדות עם הבנייה הבלתי חוקית, לא יצרה תוכנית המצפים מציאות חדשה. צורכי האוכלוסייה הלא יהודית במשגב, וביישובים הגובלים עימה, חזקים מכל המגבלות החוקיות. לשאיפה, שתושבי המצפים יהוו גורם מפקח בתחום זה אין אחיזה במציאות. מעטים הם המועסקים בתחום זה במועצה, ויכולתם לבצע פיקוח מסובך על הבנייה הבלתי חוקית, בטלה בשישים. יכולת האכיפה של הרשויות הנוגעות בדבר מוגבלת, ואינה עונה על הצרכים. הרשויות אף אינן מאשרות תוכניות מיתאר לפיתוח היישובים הלא יהודים במשך שנים ארוכות. לכן, מציאות זו של בנייה בלתי חוקית ממשיכה להתקיים.

פריסת היישובים

יעד שלא ניתן לו פומבי, אך מרכזיותו בהחלטת הרשויות באשר למיקום המצפים אינה מוטלת בספק, היה יצירת טריזים בין גושי ההתיישבות הערבית, על מנת לבלום יכולת ליצירת רצף טריטוריאלי, שיאפשר התפתחות מגמות של דרישות לאוטונומיה בעתיד.

הקמת המצפים בתאי שטח קטנים, יחסית, איפשרה פריסה מירבית של נקודות יישוב ו"כיבוש" השטח באמצעות דרכי הגישה אליהם, ובאמצעות הנוכחות היהודית הקבועה במרחב. כך, יצרו המצפים את הטריזים באופן הבא: גוש גילון, צורית ושורשים מהווים חיץ בין הגוש הערבי של בקעת בית כרם למרחב שפרעם ותמרה; גוש ציפורי מהווה חיץ בין גוש נצרת לשפרעם ותמרה. זוהי התיישבות באזור בדווי, המיושב באופן פראי; אזור חרשים, חלוץ, לבון, תובל ופלך יוצר חיץ בין הגליל העליון לבין בקעת בית כרם ואזור כפר יאסיף; גוש צלמון בולם את ההתפשטות של יישובי הגליל התחתון לכיוון מזרח. טריזים אלה יצרו, בעצם, מגמה של דה-טריטוריזציה של ערביי הגליל.

ראוי לציין, כי מערכות הכבישים המשופרות, שהוקמו בגליל בשנים האחרונות, מאפשרות תנועה רצופה אל ובין היישובים הקהילתיים הפזורים בכל הגליל, כמו גם תנועה מאסיבית של יהודים באזור כולו, מבקרים, תיירים או עובדים. עובדה זו מגבירה את הנוכחות היהודית במקום, ומסייעת בנטילת העוקץ ממגמות בדלניות של תושבי האזור הלא יהודים. מספר מצפים הוקמו בפרברי הגליל ההררי המערבי, בסמוך

למישור החוף. עובדה זו מקילה על נגישות התושבים לערי החוף, ומאפשרת את איכלוסם בעירוניים תושבי הצפון, הממשיכים לעבוד בערי המוצא שלהם.

חלק ניכר מהמצפים הוקמו על פסגות ההרים או במורדותיהם, בעיקר לאור העובדה, שקרקעות המדינה שם היו פנויות. כמו גם, מסיבות של איכות חיים. להתיישבות זו בפסגות יש, אומנם, יתרונות של בולטות בשטח ואיכות חיים, אך, יחד עם זאת, בעלייה לפסגות יש משום גורם, המקשה על החיים ואף מרחיק תושבים פוטנציאליים. הפיתוח והבנייה בתנאים אלה יקרים; קיים קושי בסלילת דרכי גישה אליהם. יש מי שאף רואים בהתמקמות על הפסגות היבט של פגיעה בנוף (סופר ופינקל, 1988, עמ' 45). אין להתעלם מהפגיעה של הבנייה המואצת של מפעל המצפים בהיבט האקולוגי. בניית היישובים על פסגות או מדרונות ההרים יצרה שבירה של הנוף הירוק בגליל. מדובר, בעיקר, באותם יישובים, בהם נבנו בתים עם גגות רעפים אדומים. שיטת בנייה זו אומצה גם על ידי תושביו הלא יהודים של הגליל, כך, שהפגיעה בנוף הירוק מחריפה. ביישובים בהם לא נבנו גגות רעפים כאלה, כמו ביעד, הפגיעה חריפה פחות. לאחרונה, ניתן להבחין בבנייה עם גגות רעפים ירוקים על מנת להקטין את הפגיעה בנוף. פגיעה נוספת בהיבט האקולוגי קשורה בכך, שבמספר מקומות, גרמה בניית היישובים וסלילת דרכי הגישה אליהם לפגיעה בלתי הפיכה בשמורות טבע.

תוכנית המצפים, כדברי אריק רוז, נחלה הצלחה בכל הקשור "למאבק על השטח" בגליל. מדינת ישראל "הגיעה לגליל" באמצעות תוכנית זו. פריסת היישובים בגושי ההתיישבות יצרה טריזים בין גושי ההתיישבות הערבית, המונעים את התפשטות גושי התיישבות הערבית. כמו כן, התיישבות חדשה זו יצרה תנועה מאסיבית של יהודים בגליל - בין היישובים לבין עצמם, ובין היישובים למקומות התעסוקה השונים ברחבי הגליל ומחוצה לו. תנועה זו מוסיפה נדבך חשוב לתחושת הנוכחות היהודית בגליל.

היעד הדמוגרפי

בהגדרת המטרות של מפעל המצפים נאמר, במפורש, שאיכלוסם של יישובים אלה לא יוכל לפתור את הבעייה הדמוגרפית בגליל. יחד עם זאת, הוצבו בפני המפעל מספר יעדים בתחום הדמוגרפי:

- למשוך אוכלוסייה עירונית מאזורים אחרים בארץ, ולשפר את מאזן ההגירה לגליל.
- לסייע בפתרון בעיית דור ההמשך במושבי הגליל.
- למשוך ולקלוט עולים חדשים.

להלן פירוט המימצאים לפי המדדים הדמוגרפיים הבאים:

- מספר היישובים
- קצב גידול האוכלוסייה
- מאפייני האוכלוסייה
- קליטת האוכלוסייה

מספר היישובים

החברה הערבית בגליל ההררי מתרכזת ביישובים, עירוניים או כפריים, גדולים מאד. רוב ההתיישבות הכפרית או הקהילתית הקטנה בגליל היא ברובה יהודית. מפעל המצפים הביא לפריסה מאסיבית של יישובים יהודים בנפות הגליל, כאשר כמות גדולה יותר של יישובים הופנתה לכיוון נפת עכו, בה היה הפער הדמוגרפי גדול יותר.

בחינת כמות היישובים היהודים בגליל, לעומת כמות היישובים הערבים בנפות השונות, מראה, כי כתוצאה ישירה של מפעל המצפים, כמות היישובים היהודים עלתה באופן משמעותי. מפעל המצפים הביא להקמת למעלה מ- 50 יישובים קטנים חדשים, בשלוש נפות הגליל, ובהם כ- 20,000 תושבים יהודים. המספר הרב ביותר של המצפים (29) הוקם באזור שהפך למועצה האזורית משגב, בשנת 1982. במועצה האזורית משגב קיימים שישה יישובים בדוויים, בהם חיים 5,200 תושבים.

רוב היישובים היהודיים במשגב תוכננו להגיע לכ- 200 משפחות, עד שנת 1987. מרשימת יישובי המועצה האזורית, המכילה נתונים על גודל היישובים, עולה, שרבים מהיישובים לא הגיעו עד אפריל 2003 ליעד זה. על פי התוכנית המקורית, אמורים היו

לחיות במצפים במשגב 17,000 תושבים, עד שנת 2000. בשנת 2003, חיים ביישובים הקהילתיים, כמו גם בשאר סוגי ההתיישבות היהודית במועצה, 12,100 תושבים (כ- 2,800 משפחות) בלבד (מתוך לוח תיאור המצב הדמוגרפי במשגב מעודכן לשנת 2000, ראה: המועצה האזורית משגב, 2003).

לפי דוח של מחוז צפון של הסוכנות היהודית, יש, כיום, במועצה האזורית משגב, קרוב לחמשת אלפים יחידות קרקע פנויות למגורים בגודל של כחצי דונם, עבור מתיישבים פוטנציאליים. במהלך שנת 2003, תאושרנה כאלף ותשע מאות יחידות נוספות. נפח האיכלוס הפוטנציאלי יעמוד במשגב, עד סוף שנת 2003, על קרוב לששת אלפים ותשע מאות יחידות דיור נוספות (קסנר, 2003).

קצב גידול האוכלוסייה

בשנת 1979, חיו במחוז הצפון 307,200 יהודים, לעומת 286,900 ערבים. מאזן חיובי זה נשמר גם בשנת 1980, פחות או יותר. קצב הריבוי הטבעי של האוכלוסייה הערבית הפך את הקערה הדמוגרפית על פיה, והחל משנת 1985 ועד תחילת שנות ה-90 הסתמן במחוז רוב דמוגרפי ערבי על פני זה היהודי. בשנת 1990, חיו במחוז הצפון 383,300 יהודים, בעוד מספר הערבים עמד על 395,900.

בשנים 1991-1992 חל מהפך נוסף, שמקורו בעלייה הגדולה ממדינות חבר העמים. רבים מהעולים התיישבו בעיריות הפיתוח בגליל. בשנת 1992, היתה תמונת המצב כדלקמן: 425,700 יהודים לעומת 423,600 ערבים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2003). מספר היהודים בגליל עמד, בשנת 2003, על 426,800, לעומת 502,800 ערבים.

במבט לעתיד, תמונת המצב אינה מעודדת. בחינת קטגוריות הגילאים של האוכלוסיות השונות מצביעה על כך, שהאוכלוסייה הערבית בחבל ארץ זה צעירה מזו היהודית, כך, שעתיד הגידול הטבעי של האוכלוסייה הערבית גבוה מזה של החברה היהודית. יש להוסיף על כך את העובדה, שהריבוי הטבעי בחברה הערבית גבוה מזה שביהודית ולכן, הסיכוי להפוך את התמונה על פיה בטווח הזמן הנראה לעין הוא נמוך.

להלן מספר נתונים, להמחשת האמור לעיל:

- נתון חציון הגיל בקרב האוכלוסייה הערבית, בנפת יזרעאל, עומד על 20.5, לעומת 30.3 בחברה היהודית.
- חציון הגיל הערבי בנפת עכו עומד על 20.8, והיהודי עומד על 31.6.
- מספר בני הנוער הערבים בגילאים 5-14 בנפת עכו הוא 74,400, לעומת 27,000 בלבד בקרב האוכלוסייה היהודית בנפה זו.
- בנפת יזרעאל חיים 50,300 ילדים ערבים בגילאים 5-14, לעומת 31,300 יהודים.

(מקור הנתונים הדמוגרפיים העדכניים בפרסומי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מתאריך 31 דצמבר 2001, ראה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2003).

ניתן לסכם ולומר, שהפער הדמוגרפי מאז 1992 ועד היום בין תושבי הגליל הערבים לאלה היהודים הולך וגדל. הפער המשמעותי הוא בנפת עכו, והוא עומד על למעלה מ-130,000 נפשות, לטובת החברה הערבית. הנתונים מלמדים, שבהתייחס להרכב הגילאים של שני הסקטורים בחבל ארץ זה, עתיד הפער הדמוגרפי בעשורים הקרובים להעמיק.

אחוז הגידול השנתי במועצה האזורית משגב עמד בשנים 1983-1995 על 17%. בין השנים 1995-2001 ירד אחוז הגידול השנתי ל-5%. בדיקת הגידול השנתי של האוכלוסייה היהודית מראה, כי הוא עמד בתקופה זו על 3% (יש לשוב ולהעיר, שבמועצה האזורית משגב שישה יישובים בדווים, בהם חיים 5,200 תושבים). המועצה האזורית משגב הציבה לעצמה יעד להגיע ל-30,000 תושבים, עד שנת 2020 (כ-8,000 משפחות). פירושו של יעד זה הוא ממוצע קליטה של 400 משפחות לשנה, וברי, שמדובר ביעד קשה להשגה, בעיקר לאור נתוני השנים 2001-2002, בהן עמד קצב הגידול על 60 משפחות לשנה בלבד. כלומר, קצב הגידול השנתי ירד מ-3% למחצית האחוז בלבד.

דפנה בן-ברוך (2003) מהמועצה האזורית פירטה את הסיבות, שהביאו להאטת קצב זה. היא תלתה את ההאטה בעובדה, שרשויות המדינה הסירו לפני כשבע שנים מיישובי המועצה את המעמד של אזור פיתוח. יש לכך משמעות כלכלית ברורה, הפוגעת באטרקטיביות של יישובים אלה בעיני אוכלוסיות פוטנציאליות. יש להוסיף לכך את המצב הכלכלי הרעוע בתחילת שנות ה-2000, ואת בעיות התעסוקה, הנובעות ממצביאות כלכלית זו. זאת, בעיקר עקב נפילת ענף ההיי טק, וסגירת מפעלים הקשורים בתחום זה באזור, כמו גם הצמצומים המשמעותיים ברפא"ל, שהיוותה, עד כה, מוקד משיכה למגורים פוטנציאליים במשגב.

ליישובים הקהילתיים של משגב קמו מתחרים רציניים, בשנים האחרונות, בדמות הקיבוצים המופרטים, הנהנים מתנאים של אזור פיתוח. הפרטה זו מהווה מוקד משיכה למשפחות צעירות, המחפשות איכות חיים, בעלות נמוכה יחסית. למרות כל האמור לעיל, יש לציין, שרמת העזיבה של האוכלוסייה את יישובי המועצה, בשנים האחרונות, היא זניחה, וכמעט אינה קיימת (בן-ברוך, 2003).

קצב הגידול הנמוך של השנים האחרונות מדאיג, בעיקר, לאור המציאות הדמוגרפית ושיעורי הגידול השנתי ברשויות הערביות, הגובלות עם משגב, כאמור, 24 במספר, אשר עומד על 2%-3% בשנה. בהנחה, שאחוז הגידול השנתי בקרב ששת היישובים הבדוים, בתוך המועצה האזורית, הוא דומה, הרי, שקיים חשש, שאם קצב הגידול השנתי של היישובים היהודים במועצה יישאר כמות שהוא, יופר תוך מספר שנים אף האיזון הדמוגרפי הנוכחי בתוך המועצה. מלוח הנתונים הדמוגרפיים של המועצה המקומית משגב ניתן לראות, כי האוכלוסייה הבדווית במשגב צעירה יותר, וכי מספר הילדים במשפחות היהודיות נמוך (ממוצע של 2.3) בהשוואה למשפחות הבדוויות (ממוצע של 4 למשפחה).

ב-24 היישובים הערבים, הגובלים עם המועצה האזורית משגב, חיים 253,800 תושבים. נתון זה, כמו גם הנתונים הדמוגרפיים, שנסקרו לעיל, ואשר דנים בפער הדמוגרפי הכולל בנפת עכו בגליל, מבהירים, שמפעל המצפים לא קידם את ההתמודדות עם הפער הדמוגרפי. כפי שצוין בתחילת פרק זה, אופי המפעל הדגיש את הצורך ביצירת פריסה רחבה של יישובים קטנים ברחבי הגליל, על מנת לבסס את

הנוכחות היהודית, ולעזע את המערכת באופן כזה, שסדרי העדיפויות ישונו באופן שיעודד התיישבות יהודית עתידית בגליל.

ראשי המועצה האזורית משגב פועלים במספר אפיקים כדי להשיב את שיעור הגידול השנתי לאחוזים, שידע האזור בשנים קודמות. מאז 2003, מקצה המועצה תקציב מיוחד עבור חברה פרטית, בתחום הפרסום ויחסי הציבור, אשר פועלת לשיווק איכות החיים ביישובי המועצה לעובדים מריכוזי תעסוקה גדולים, על מנת למשוך מתיישבים פוטנציאליים לאזור. באפיק אחר, פועלת המועצה לשיכנוע גורמים ממשלתיים רלוונטיים לפעול להכרה מחודשת בתחום המועצה כאזור פיתוח, בתנאים זהים לאלה, מהם נהנים אזורים כמו יוקנעם או כפר ורדים. זאת, על מנת, שניתן יהיה לשוב ולמשוך משקיעים פוטנציאליים באזור, ותושבים, המחפשים איכות חיים, בעלויות דיור ויוקר מחייה מופחתות. כמו כן, שוקלת המועצה פנייה לגופי ביטחון, כגון צה"ל ושירות הביטחון הכללי, להם נוכחות ניכרת באזור הצפון, על מנת למשוך אוכלוסייה זו להתיישב ביישובי המועצה.

ניתוח האוכלוסייה לא יהיה שלם, מבלי לדון במערכת היחסים המיוחדת בין המועצה האזורית משגב לעיר כרמיאל, שהיא, בעצם, הבירה הלא מוכתרת של יישובי משגב, כמו גם של יישובי המגזר הערבי, במרכז הגליל. עם הקמת מפעל המצפים סביב כרמיאל, בשנים 1979-1985, מנתה כרמיאל כ- 15,000 תושבים, והשתרעה על שטח קטן, יחסית, במרכז בקעת בית כרם.

יישובים כצורית וגילון, מכמנים וכמון, הר חלוץ, תובל ואחרים, הוקמו בסמיכות מקום לכרמיאל, ונהנו מכל היתרונות שהעיר סיפקה להם (שירותי תרבות, צרכנות, בריאות, ולעיתים, אף חינוך).

באמצע שנות ה-90, כבר מנתה כרמיאל כ- 40,000 תושבים. היא התפשטה על מדרונות הר כמון (מכמנים, כמון), ונושקת לצורית ולגילון. האוכלוסייה הצעירה, שהמשיכה להגיע למצפים - ליישובים הקהילתיים, לא הגיעה ממניעים ציוניים או במטרה לייחד את הגליל, אלא מתוך רצון לשפר את איכות החיים. כאן, התרחשה התנגשות, לכאורה, בלתי צפויה, בין חזון יהוד הגליל, המבוסס על כרמיאל והמצפים גם יחד, אל מול ניגוד האינטרסים בין העיר כרמיאל, הזקוקה למרחב התפשטות

מחד גיסא, והמבקשת להנות מיישובי עורף אלה בתחומים רבים ושונים, מאידך גיסא. מסתבר, שהמועצה האזורית משגב מתחרה בכרמיאל על אולמות תרבות ופעילות תרבות; על צריכת שירותים שונים מצד יישובי המצפים בכרמיאל; בעוד, שתשלומי המיסים הולכים למקום אחר. והעיקר, כרמיאל והמועצה האזורית משגב מתחרות גם על אותה אוכלוסיית מתיישבים פוטנציאלית. זאת ועוד, בעשרים השנים שחלפו, הולך מפעל המצפים בכיוון מנוגד לזה של העיר כרמיאל. אין זו מלחמה, אך, זהו מאבק סימפטומטי של שינויי ערכים בחברה הישראלית, המאפיין את שני העשורים האחרונים, המוצא את ביטויו בדו השיח, שבין העיר כרמיאל ליישובי המצפים, שתושביהם רוצים מרחב ירוק, נטול כל שיקולים ציוניים.

מאפייני האוכלוסייה

גיל

אוכלוסיית משגב מאופיינת בהתפלגות גילאית צעירה, בהשוואה להרכב הגילאים של הממוצע הארצי. הרכב הגילאים הצעיר עוד יותר בולט באוכלוסייה המהגרת לאזור, בהשוואה לאוכלוסייה, שהגיעה לאזור עם אכלוסו, בתחילת שנות ה-80. בשנת 1982, שנת ייסוד המועצה, היו 41% מהאוכלוסייה בין הגילים 25-44, לעומת 57% מהאוכלוסייה הנקלטת, במהלך שנות ה-90. יש לציין, כי גודלה של משפחה ממוצעת, בקרב המשפחות החדשות, הוא 3.4 לעומת 4.2 באוכלוסייה הוותיקה יותר. בסך הכל, מדובר באוכלוסייה צעירה, באופן יחסי (ארנר ואח', 1996).

בשנת 2001, ביצעה היחידה לתכנון אסטרטגי של המועצה האזורית משגב סקר צרכים, ביחס לאוכלוסייה המתבגרת במשגב (שטייר, 2001). נמצא, כי באותה השנה, פחות מ-2% מאוכלוסיית משגב היתה בקטגוריית גילאי השישים פלוס. אולם, בעוד כעשור, שכבת גיל זו תהייה כ-7% מהאוכלוסייה. נתון זה חופף את מספרם היחסי בארץ. בנוסף, מממצאי הסקר עולה, שרק שליש מדור הבנים של מקימי המצפים, שהם בני 20+, מתגוררים ביישובי משגב למעלה ממחצית, גילאי 28+ מתגוררים מחוץ לאזור משגב, ורק כחמישית מהם מתגוררים ביישובי ההורים. נתונים אלה מצביעים על מגמה של הגירה שלילית של אחוז גבוה מדור הבנים של מקימי המצפים.

תוצאות סקר הצרכים של האוכלוסייה גובשו למספר קטגוריות של מסקנות והמלצות בתחומים הבאים:

- **דיוו** - יש צורך בהתאמת דיור ברמות שונות. זאת, מאחר שבתים רבים במשגב הם גדולים מאוד, ומרובי מדרגות, ולא יוכלו לשמש, בנוחות, את האוכלוסייה המבוגרת; יש מקום לביצוע בדיקת כדאיות לדיור מוגן מסוגים שונים ביישובים, במשגב ובכרמיאל.
- **בריאות** - יש ביקוש גדול למרפאות במשגב. לכן, יש צורך בחיזוקן ובהרחבת פעילותן; יש לבחון את הרחבת הנגישות של המרפאה והרופאים לתושבים ביישובים השונים; יש לרכז מידע רלוונטי לאוכלוסייה המבוגרת, ולדאוג להפצתו.
- **פנאי** - יש לשתף את הציבור, באופן רחב יותר, בקביעת התוכניות החברתיות; יש מקום להרחבת מגוון פעילויות הפנאי, כחלק מפעילות הפנאי הכוללת, ולפרסום מקיף של הפעילויות; יש ביקוש למועדון טיולים ולהרחבת הפעילויות בנושא השכלה והעשרה; יש לבחון פיזור פעילויות במרכזים אזוריים. זאת, בעקבות קשיי נידות אפשריים.
- **התנדבות** - יש להקים מערך מתנדבים במשגב, שיאסוף אינפורמציה, הן מגופים במשגב והן מהאוכלוסייה המבוגרת. גוף זה ילווה, יקשר ויתאם בין המקומות השונים ובין המתנדבים.

מסקנות אלה גובשו לחזון, שיאפשר בניית חברה רב דורית במשגב, ואשר ממנה תגובש תוכנית אב, שתספק את צורכי אוכלוסיית הגיל השלישי, באופן כזה, שיתאפשר להם להישאר ביישוביהם ולמשוך אוכלוסייה מבוגרת נוספת להצטרף ליישובי המועצה.

יוסי קסנר, הממונה מטעם הסוכנות על הרחבת היישובים והקרקות במחוז הצפון, רואה צורך בשינוי מאפייני הבנייה ביישובים הקהילתיים במועצה, כדי להביא לפתרון, חלקי לפחות, של הבעיה הכפולה של הגילאים הצעירים והמתבגרים, כפי שהוצגה לעיל. לדבריו, יש לתכנן בנייה זולה של יחידות דיור קטנות יותר, על שטח קרקע מצומצם יותר, עבור זוגות צעירים, כדי לאפשר לבני הדור הצעיר להישאר ביישובים, או לשוב אליהם בתום הלימודים. עלות הבנייה הגבוהה, כיום, פוגמת בסיכויי דור ההמשך לבנות את ביתו ביחידות הפנויות ביישובים. בנייה זולה תאפשר, בטווח הארוך יותר,

לבני הדור השלישי לבצע החלפות בתים עם בנייהם הצעירים, שבינתיים, ירחיבו משפחות. כך, תיווצר מחזוריות טבעית של בני הגילאים השונים, בין סוגי הבתים השונים. המתבגרים יוכלו לעבור לגור בבתים קטנים יותר, ללא מדרגות, והדור הצעיר יעבור לבתים הגדולים של ההורים שהתבגרו, איש איש לפי צרכיו (קסנר, 2003).

השכלה

רמת ההשכלה של האוכלוסייה במשגב עולה בהרבה על זו באוכלוסייה היהודית הארצית. במיוחד, ראוי לציין את הפער בשיעור בעלי ההשכלה הגבוהה (16 שנות לימוד ומעלה). שיעור זה מגיע למחצית מהאוכלוסייה הבוגרת המקומית, בהשוואה ל- 12% בלבד בממוצע הארצי. בסך הכל, ל- 83% מהאוכלוסייה הבוגרת במשגב השכלה על תיכונית, לעומת 28% בממוצע הארצי (ארנר ואח', 1996).

משלח יד

72% מראשי המשפחה במשגב הם בעלי מקצועות חופשיים, רבים מהם, כ- 30%, הם יזמים עצמאיים. 50% מתושבי משגב הם שכירים, בעלי מקצוע חופשי או בדרגה ניהולית. 22% מהתושבים הם עצמאיים, בעלי מקצוע חופשי או מינהלי חברות. 8% הם עצמאיים בעלי עסק או מפעל (ארנר ואח', 1996).

רמת חיים

כאינדיקטור לרמת החיים, נבחנה התפלגות האוכלוסייה, על פי שיעור הבעלות על רכב. שיעור הבעלות על רכב, בקרב אוכלוסיית משגב, גבוה מאד בהשוואה לממוצע הארצי. ל- 96% מהמשפחות יש, לפחות, כלי רכב אחד. ל- 27% מהן יש שתי מכוניות. שיעור הבעלות הגבוה של כלי רכב מצביע, באופן עקיף, על הכנסה גבוהה, יחסית, למשק בית. יחד עם זאת, יש להביא בחשבון, כי בשל התנאים המקומיים של חיים באזור כפרי, אשר מרבית השירותים, שהאוכלוסייה נזקקת להם, אינם בטווח מרחק הליכה או בזמינות של תחבורה ציבורית, הבעלות על רכב הינה חיונית יותר מאשר באזורים צפופי אוכלוסין (ארנר ואח', 1996).

קליטת אוכלוסייה

בדיקה, שנערכה לאחר שלב ההתיישבות הראשוני של תחילת שנות ה-80, העלתה, שהתפלגות התושבים ביישובי המועצה האזורית משגב, לפי אזורי המגורים הקודמים שלהם, היתה כדלקמן:

39% מהתושבים הגיעו מאזור הצפון. מעט יותר ממחציתם מיישובים עירוניים, והשאר ממושבים (כ-40% מתוכם) ומקיבוצים באזור; 33% מהתושבים, מוצאם היה ממחוז חיפה; 18% מאזור תל אביב והמרכז; 7% ממחוז ירושלים; ו-3% ממחוז הדרום.

מסקר דומה, שבוצע במועצה האזורית משגב לבדיקת גל ההתיישבות המאוחר יותר, במחצית הראשונה של שנות ה-90, עולים הנתונים הבאים (ארנר ואח', 1996; בן-ברוך, 2003): מאזור הצפון (חיפה, הקריות, כרמיאל, טבעון, נהריה ועכו) – 62%; מהקיבוצים – 16%; מאתגר - כפר קרוואנים ששימש לקליטה ראשונית של עולים חדשים – 9%; מתל אביב רבתי – 9%; מירושלים – 3%; מהמושבים – 2%; מערד ומבאר שבע – 2%.

עיון בנתונים שהובאו כאן, מעלה מספר מסקנות:

ניתן לראות, שרוב האוכלוסייה של גל ההתיישבות הראשון, הגיע מאזור הצפון ומחיפה, ומדור ההמשך של מושבי הצפון. מדרום לחיפה ומשאר אזורי הארץ הגיעו למצפים רק רבע מכלל אוכלוסיית המתישבים. מקורם של כ-50% ממתישבי המצפים במועצה האזורית משגב מיישובים עירוניים, שמחוץ לאזור הגליל. מרבית מתישבים אלה הגיעו ליישובי המפעל, כדי לשפר את איכות חייהם, תוך שמירה על מקורות התעסוקה המקוריים שלהם. לעומת זאת, לא ניתן לראות במפעל המצפים אמצעי מוצלח להעברת התיישבות, עירונית או אחרת, מאזורים דרומיים יותר של המדינה אל הגליל.

מרבית היישובים הקהילתיים, אשר נבנו באזור המערבי, הושתתו על תעסוקת חוץ, כגון עדי, מצפה אביב וגילון, ואוכלסו על ידי משפחות מחיפה ומהקריות, שביקשו לשמור על מקומות העבודה שלהם, ויחד עם זאת, לשפר את תנאי המגורים ואת איכות החיים. יישובים, שהיו בנויים על אוכלוסיות ייחודיות והומוגניות, על בסיס חברתי

ורעינוני, כגון הררית, מורשת, חרשים או אבירים, אוכלסו על ידי מתיישבים מכל הארץ, בהתפלגות שווה, ופיתחו מקורות תעסוקה משלהם. כ- 15% ממתישבי הגל הראשון היו מבני המושבים בצפון, מתוך תקווה לעסוק, בעיקר, בחקלאות. (סופר ופינקל, 1988, ע' 64).

נתונים אודות ההתיישבות המאוחרת יותר, של שנות ה-90, מלמדים, שאחוז המצטרפים ליישובים במועצה האזורית משגב, שמקום מגוריהם הקודם איננו צפון המדינה, עומד על פחות מרבע, כ- 20%. כמו כן, ניכרת ירידה דרסטית באחוז בני המושבים, שהצטרפו למפעל המצפים בשלב זה, והוא עומד על 2% בלבד.

קליטת עלייה

בשלב הראשוני של העלייה על הקרקע לא היו העולים שותפים למפעל המצפים. כ- 20 משפחות נקלטו במסלול אישי, וגרעיני חוץ לארץ מעטים נקלטו במסגרת הקיבוצים והמושבים. אולם, היתה זו קליטה של אוכלוסייה טובה, ובדרך כלל, גם מבוססת כלכלית, כך, שבעצם, לא ניתן לדבר על קליטת עולים, בשלב זה של המפעל. גל העלייה של תחילת שנות ה-90 שינה, במידת מה, מגמה זו, אם כי לא יצר מהפך אמיתי. בשנים 1990-1991, נקלטו, לדוגמא, בעיר כרמיאל, 5,500 עולים חדשים, ואילו במועצה האזורית משגב נקלטו לא יותר מ- 100 עולים.

משרד השיכון שאף להקים יחידות דיור, בתחומי היישובים הקהילתיים של המפעל, אך משא ומתן ארוך שהתקיים בסוגייה זו, תוך התעקשות היישובים, שלא לשנות את פני המרקם החברתי באזור, הסתיים בפתרון חלקי של הבעיה; בשטח המועצה הוקמו קרוונים וישובו, כאמור, לא יותר מ- 100 משפחות עולים. מדיניות הקליטה של היישובים עצמם נטתה לסלקטיביות, ולא נתנה יד למדיניות הלאומית של קליטת עלייה במסגרת מפעל המצפים.

קליטת בני המושבים של חבל הגליל

בשלב הראשון של העלייה על הקרקע, במסגרת מפעל המצפים, נטלו בני המושבים חלק חשוב באכלוס היישובים החדשים, כפי שתואר לעיל. בשלבים הבאים, חלה ירידה דרסטית במגמה זו. נראה, שמציאות זו נוצרה על רקע מגמה מקבילה שהתפתחה. מצד אחד, נוצרה בקרב בני המושבים אכזבה מכך, שלא יכלו להמשיך לעסוק, במסגרת מרבית היישובים החדשים במפעל המצפים, בתחום החקלאי, שעליו התחנכו; בנוסף, השתנתה, עם השנים, המדיניות של היישובים עצמם, ומגמות הקבלה המחמירות שלהם היקשו גם על אוכלוסיית בני המושבים. במספר מצפים נוצר חשש, שאם לא יפסיקו את הקליטה של בני המושבים, ולא יפעלו להטרוגניות של החברה באמצעות קליטת כוחות עירוניים, הם יידמו, מהר מאוד, לאותם מושבי אם בעייתיים מהם הגיעו בני המושבים. מגמה מקבילה זו יצרה האטה חריפה בקליטת בני המושבים בגליל ביישובי המצפים.

היעד הכלכלי

היעד הכלכלי של מפעל המצפים היה פיתוח וביסוס ענפי כלכלה מגוונים, על מנת לתרום לצמיחתו הכלכלית של הגליל. להלן, תיבחן המציאות הכלכלית במועצה האזורית משגב, תוך התייחסות למספר ממדים, מהם ניתן להסיק לגבי חוסנו הכלכלי של מפעל המצפים:

- יתרונות והזדמנויות למול חסמים ומגבלות;
- הרכב ההון האנושי ויוקר המחיה;
- ענפים כלכליים;
- אזורי תעשייה.

יתרונות והזדמנויות למול חסמים ומגבלות

לפיתוח כלכלי באזור משגב יתרונות והזדמנויות, לצד חסמים ומגבלות (ארנר ואח', 1996, ע' 74):

אזור זה הינו אזור של טבע, עם נוף נדיר ביופיו ומזג אויר נוח, קרוב יחסית למרכז הארץ, המהווה פוטנציאל גדול לתיירות כפרית ועממית בטבע, אם כי, לא קיים תכנון תיירותי אזורי. אולם, אין משאבי טבע אטרקטיביים כמו ריבוי נחלים, מפלים ואו אגמים. הטופוגרפיה ההררית מתאימה לענפי ספורט יוקרתיים, כגון, סנפלינג, ספארי ועוד. אך, טופוגרפיה שכזאת, המחסור בשטחים מישוריים וקיומן של דרכי תחבורה משובשות, לצד הפריסה המרחבית של היישובים, קשים ויקרים לפיתוח.

לאזור זה דימוי של אזור איכותי: אוכלוסייה צעירה ברמה גבוהה, משכילה, יזמית ומעורבת. הפערים הכלכליים באוכלוסייה קטנים, והביקוש לשירותים הוא ברמה גבוהה. קיימת מערכת כלכלית יוזמת, פעילה וצומחת, המשלבת רצון של מתיישבים רבים לפיתוח יוזמות, בשילוב תנאים נוחים לפיתוח עבודה מהבית. למשל, אפשרויות פיתוח רפואה טבעונית. לצד יתרונות אלה, קיים מחסור בעתודה קרקעית, ובעלויות פרטיות על הקרקע, וכן, קיים רצון של חלק מהתושבים לשמור על המרחב הכפרי ולהישאר בבדידות.

מבחינת תשתית לפעילות תעשייתית, קיים יתרון לקירבה למרכז עירוני – כרמיאל; לקירבה לאזורי התעשייה של חיפה והמפרץ; ולקירבה, היחסית, לכביש "חוצה ישראל" (כביש 6). תשתית לפעילות תעשייתית חדשה הוכשרה באזורי התעשייה ציקלון ותרדיון. הבעייתיות הקיימת היא היעדר מקורות תעסוקה קרובים, ברמה גבוהה, והיעדר תשתית שירותים מסחריים ופיננסיים לתושבים ולמגזר העסקי. כמו כן, קיים ריחוק ממרכז הפעילות העסקית והפיננסית וממוסדות מחקר ואוניברסיטאות מרכזיים, ואין עדיפות לאומית מבחינה פוליטית.

הרכב ההון האנושי ויוקר המחיה

הפוטנציאל הגבוה של כוח האדם באזור מבוסס על חתך של אוכלוסייה צעירה, הפעילה בתרומתה הכלכלית. אוכלוסייה זו מאופיינת במיומנות מקצועית גבוהה (הדורשת הכשרה מקצועית, ברמה אקדמית או על תיכונית אחרת), המתאימה לפיתוח תעשיות עתירות ידע, וכן, לפיתוח שירותי תעשייה ויזמות מקומית מפותחת. ניתן לראות, להלן, את הריכוז הגבוה של מועסקים במקצועות חופשיים, בתחומי ההנדסה והמחשב (ראה לוח מס' 3) (ארנר ואח', 1996, ע' 65).

לוח מס' 3 : התפלגות המועסקים במשגב – 1992*

התפלגות באחוזים	המקצוע
16.5	מהנדסים
9.9	טכנאים
18.5	חינוך
4.7	מקצועות רפואיים
2.6	עובדי רווחה
2	סטודנטים
3.3	מינהל
9.2	שירותים ציבוריים
5.7	חקלאות
5.3	עסקים ומלאכה
4.8	אומנות
12.4	מחשבים – תוכנה
2.4	מקצועות חופשיים
100	סך הכל

* מבוסס על סקר פנימי שנערך בשנת 1992

ההתיישבות החדשה בגליל הוסיפה מקומות עבודה לאזור, אך גם הגדילה את שיעורי היוממות ממנו. 60% מכלל הגברים, השייכים לכוח העבודה באזור, מועסקים בחיפה ובקריות. כ- 25% מועסקים באזור ההתיישבות עצמו, וכ- 15% מועסקים באזור הצפון. ביישובים העירוניים בגליל התמונה שונה בתכלית. 55% מועסקים במקום מגוריהם. מכאן עולה, כי היוממות מגדילה את ההוצאות בגין התנועה בין מקומות התעסוקה ליישובים.

רוב האוכלוסייה במועצה האזורית משגב רוכשת את המוצרים והשירותים בערי האזור (כרמיאל בעיקר). בהתחשב בכך, שמרבית האוכלוסייה הזו נמנית, כפי שמשקפים הנתונים, עם המעמד הבינוני הגבוה, הרי שהיא מהווה חלק בלתי מבוטל מפוטנציאל הקנייה הגלילי. לעומת זאת, יש לציין, שחלק בלתי מבוטל מפוטנציאל קנייה זה מופנה, עדיין, לאזור חיפה, מתוך שמרנות בהרגלי קניה קודמים, ככל הנראה.

מציאות זו, של רכישת מוצרים ושירותים במרחק נסיעה ממקום היישוב, מייקרת את עלויות המחיייה של תושב ממוצע במועצה האזורית משגב. אורח חיים כזה מצריך, בדרך כלל, רכישת רכב שני לכל משפחה. יש להוסיף על כך את העובדה, שכל תושב משלם מיסים למועצה האזורית, ומחוייב בתשלום מיסים נוספים לוועד היישוב המקומי, בו הוא מתגורר (ניתן להתייחס לתשלום זה כמקבילה של תשלום ועד בית בעיר, אך, העלויות, במקרה שלפנינו, גבוהות, במידת מה, מהממוצע העירוני).

יש לציין בהקשר זה את עלויות הדיור, שעלו בשנים האחרונות, עקב הסרת מעמד אזור פיתוח א'. עלותו של בית ממוצע למתיישב בשנים האחרונות נע בין 200-250 אלף דולרים. בשנים בהן זכה האזור להטבות של אזור פיתוח א', היו המחירים נמוכים בהרבה (מעט יותר ממחצית הסכום), בשל העלויות הנמוכות של הקרקע.

ענפים כלכליים

מניתוח הענפים הכלכליים של העסקים הפועלים באזור עולה, כי האזור מתמחה בשלושה ענפים כלכליים: בתעשייה ובפיננסים, בשירותים עסקיים, ובענף המסחר, האוכל והארוחה, שהוא בעל פוטנציאל רב להתרחבות, באמצעות מימוש הפוטנציאל התיירותי של האזור, וכן, על ידי יצירת שירותי מסחר, שישרתו את תושבי האזור ואת התיירים.

היחידה לתכנון אסטרטגי של משגב פרסמה, בינואר 2002, תוכנית אב לפיתוח התיירות, כדי לחזק את המגמות, שהופיעו בתוכנית משנת 1996. תוכנית זו המליצה, שהאזור ימשיך לשמור על תדמיתו הירוקה ועל אופיו הכפרי. התיירות תהווה פלח מצומצם, יחסית, בכלכלת האזור, אך, פלח משמעותי בשיווק האזור למתיישבים פוטנציאליים ולאחרים (תוכנית אב לתיירות, 2002).

ההמלצה היא לפעול לפיתוח מבוקר, רובו מחוץ ליישובים, תוך התרכזות בפיתוח שני מרכזים ממוקדי קהל יעד - באזור יודפת ובאזור נחל צלמון, כעוגנים לתיירות אקולוגית ייחודית ואיכותית. ההמלצה מעודדת פיתוח אטרקציה, שתהווה חלון ראויה ותשקף את רוח המקום, תוך הסדרת האירוח הכפרי ופיתוח אמצעי לינה. אין בהמלצה פיתוח מקומות לינה המוניים באזור. ההנחה היא, ששיתוף פעולה שיווקי אזורי יאפשר לינה מחוץ לאזור ובילוי יומי באזור (תוכנית אב לתיירות, 2002).

בין השנים 1995-2000, חלה צמיחה ניכרת, של עשרות אחוזים, בכל תחומי עסקי התיירות במשגב. אירועי אוקטובר 2000 פגעו, אומנם, במידת מה, במגמת התפתחות זו, אך, הפוטנציאל ההתפתחותי הוא מבטיח. עדכני לשנת 2001, יש במשגב 243 עסקי תיירות כדלהלן: בתחום הרפואה המשלימה – 31%; אטרקציות – 28%; הלנה – 22%; שיווק והדרכה – 12%; ובתחום ההסעדה – 7%.

לוח מס' 4 : השוואת מצאי עסקים בתחום התיירות במשגב בשנת 1995 מול שנת 2000

(מתוך : תוכנית אב לתיירות, 2002)

ענף תיירות	מס' עסקים בשנת 1995	מס' עסקים בשנת 2000	אחוז הגידול בענף
הלנה	43	54	26
הסעדה	9	17	89
אטרקציה	25	67	168
טיפולים	2 (רישום חלקי)	77	-
שווק/ הדרכה	3	28	-

אזורי תעשייה

בשנים האחרונות הוקמו במשגב שני אזורי תעשייה - בר-לב ותרדיון, תוך הוצאה לפועל של מדיניות תכנון הפיתוח הכלכלי של האזור. אזור התעשייה תרדיון החל להתארגן בשנת 1993, ואילו אזור התעשייה בר-לב הוקם בתחילת שנת 2000². אזורי תעשייה אלה מעמידים לרשות מפעלים קיימים ויזמים חדשים, שטחים זמינים לתעשייה, במבנים חדשים. כל זאת, תוך ניצול מעמדם של שני אזורי תעשייה אלה, כאזורי עדיפות א'. מעמד זה מאפשר מתן הקלות ליזמים בהקמת מפעלים חדשים באזור, בתנאים מפתים.

² ראה באתר האינטרנט של אזור התעשייה בר-לב
www.misgav-region.muni.il/news/industry.htm

המפעלים במשגב הם, בדרך כלל, מפעלים שאינם מזהמים ובעלי מודעות גבוהה לשמירה על איכות הסביבה. מינהלת אזורי התעשייה מפעילה מדיניות קליטה וקבלה של מפעלים אלה, ומעודדת תכנון ובנייה אדריכליים, תוך התחשבות בנוף ובסביבה.

במטרה ליצור אזורי תעשייה איכותיים, הוחלט, שלכל אזור תעשייה תהיה מינהלת, שתרכז את כל הפעולות הדרושות, הן עבור היזמים, והן עבור הרשות והגורמים הציבוריים. מינהלת זו מתפקדת כמרכז רווח עצמאי. היא עוסקת בפיתוח אזור התעשייה, בליווי היזמים, ובמתן שירותים לבעלי העסקים, תוך הפחתת הבירוקרטיה ומתן יחס אישי. אופן ניהולם של אזורי התעשייה, באמצעות מינהלת, מהווה דוגמה ומודל לחיקוי ברחבי הארץ (המועצה האזורית משגב, 2003).

בשנת 2003, פעלו בשני אזורי התעשייה שמונים ושניים מפעלים. שישה נוספים נמצאים בשלבים שונים של הקמה והתארגנות. בשני האזורים, מועסקים ארבעת אלפים ומאתיים עובדים, ולאחר שישתיים תהליך האכלוס המלא של שני אזורי התעשייה הם בעלי פוטנציאל העסקה של למעלה מרבעה. כ- 17% מעובדי התעשייה הם תושבי היישובים הקהילתיים במשגב. אלף וחמש מאות עובדים הם מקרב בני היישובים הערביים הגובלים עם המועצה. שאר העובדים הם תושבי כרמיאל והקריות. רבים מהם עולים חדשים.

המיתון הכלכלי הפוקד את מדינת ישראל מאז סוף שנות התשעים, לא פסח גם על יישובי מפעל המצפים ועל המועצה האזורית משגב. בשנים האחרונות, נעצר קצב הצמיחה של אזורי התעשייה במשגב, בשל המיתון הכלכלי של השנים האחרונות (יונס, 2003). יש לזכור, כי קרוב ל- 40% מהמפעלים, שהוקמו באזור, נחשבים למתקדמים, והם הושפעו, ישירות, ממשבר ההיי טק, בתחילת שנות ה- 2000.

היעד החברתי קהילתי

אחת ממטרות מפעל המצפים היתה קידום הרמה החברתית של אוכלוסיית הגליל, ומתן פתרון חלקי למגורי דור ההמשך של מושבי הגליל. חלק מיעד זה כולל את הרעיון של הקמת צורות התיישבות חדשות של יישובים כפריים, לא קונבנציונאליים, שלא על בסיס חקלאי, ומתן אפשרות לקבוצות אוכלוסייה ייחודיות לקיים מסגרות חיים כפריות קטנות ומיוחדות, עם תלות מינימלית בממסד. זאת, בשל התנאים המיוחדים בגליל, וגם כדי לענות על העדפותיה של האוכלוסייה הפוטנציאלית.

היעד החברתי קהילתי של מפעל המצפים הורכב ממספר יעדי משנה:

- יצירת התיישבות ברמה סוציו אקונומית גבוהה, ברמת הממוצע הארצי ואף למעלה ממנו.
- מתן אפשרות לאוכלוסיות ייחודיות להתיישב באופן עצמאי, ללא התערבות המוסדות.
- יצירת הווייה ישראלית באזור על ידי תיירות פנים ופעילויות חינוך ונופש, תוך מתן תחושת בטחון במרחב.

התחום הסוציו אקונומי

רמת החיים האופיינית באזור זה היא של המעמד הבינוני הגבוה. אחוז בוגרי 16 שנות לימוד ומעלה גבוה, בהרבה, מהממוצע הארצי. האוכלוסייה באזור צעירה, באופן משמעותי, מהממוצע הארצי, ויש בכך כדי להצביע על תוכניתם של המתישבים, להגיע למקום, להקים בו את ביתם ולגדל את ילדיהם, לאורך שנים. ואכן, אחוז העוזבים את היישובים בקרב אוכלוסיית המועצה האזורית משגב נמוכה מאד. רמת חיים גבוהה זו נשמרת על ידי המדיניות של ועדות הקליטה ביישובים, אשר מציבות דרישות קבלה גבוהות, ובכך מסננות אוכלוסייה, שנתונה אינם תואמים סטנדרטים אלה.

צורות התיישבות ייחודיות

מספר ההתיישבויות הלא קונבנציונאליות, שנתרו במעמדן המקורי, כצורת התיישבות ייחודית, בעלת תלות מינימלית בממסד, כגון, המצפורים, מעטות ביותר. ניתן ליחד בהיבט זה יישובים כמו הררית, יישוב המודטים או מעלה צביה, המשמש את אנשי כת האימן. אולם, המצפורים, שתוכננו להיוותר, גם בשלב הקבע, עם 15-30 משפחות, לא החזיקו מעמד במבנה המתוכנן.

שיבעת המצפורים הראשונים שהוקמו: אבירים, הילה, חרשים, כמון, מכמנים, מתת ועמוקה, החלו להתארגן ביוזמה פרטית, ללא תנועה התיישבותית תומכת. עם השנים, הם התמודדו עם בעיות קיום קשות, עברו תהליך של סחף בעמדות התושבים ומעבר, הדרגתי, לצורת היישוב המקובלת באזור, והיא היישוב הקהילתי. חלקם אף חברו למועצה האזורית משגב. ניתן לומר, שהמצפור, כצורת התיישבות ייחודית, אינו קיים עוד. מודל ההתיישבות, שנחל את ההצלחה המירבית באזור, הוא מודל היישוב הקהילתי. מרבית המצפים התבססו, עם השנים, כיישוב קהילתי, ובכך, הגשימו, בעצם, את הרעיון המרכזי של ראשוני המתישבים במפעל.

הווייה ישראלית, חינוך ותרבות, רווחה וקהילה

בתחום החינוך, דאגה המועצה האזורית משגב לתכנן הפעלת שירותי חינוך אזוריים במועצה האזורית, בשלוש רמות: בית ספר יסודי לכיתות א'-ו', חטיבת ביניים ובית ספר תיכון, במסגרת בית ספר המקיף משגב. במגמה לקרב בין האוכלוסיות השונות במועצה, הוקם במשגב בית ספר יסודי, דו-לשוני, בן ארבע כיתות (א'-ד'), משותף לילדים יהודים וערבים, בני האזור. מספר הילדים, מכל מגזר, זהה. בכל שכבה כיתה אחת.

מערכת התרבות המרכזית של משגב מתרכזת בעידוד פעילותן של קבוצות ייצוגיות ובהפעלת מועדון תרבות מרכזי. משעה שהוחלט לוותר על תקציב מרכזי של

המועצה לפעילויות, ברמת היישוב הבודד, והתקציב הועבר לוועד המקומי של היישוב - מתמקדת הפעילות המרכזית במתן ייעוץ בלבד לרמת היישוב.

כאזור כפרי מסתמך אזור משגב, רבות, על ההיצע הקיים בסביבה הקרובה אליו, ובעיקר על העיר כרמיאל. המועצה מפעילה פעילויות תרבות, כגון חבורת זמר, מקהלות, ארגון אירועי תרבות מיוחדים, כמו פסטיבלים של מוסיקה וטבע (פסטיבל משגב הפך ל"מוסד" תרבותי, מדי שנה, בחול המועד פסח), הפעלת תיאטרון, ספורט וחוגים שונים ביישובים.

בתחום התיירות, פועלת המועצה האזורית משגב לפיתוח נחל צלמון כגן לאומי; להרחבת מאגר הצימרים, לעידוד תיירות המשפחות באזור, ולהקמת מסעדות ומקומות מפגש חברתיים תרבותיים. תוכנית האב של המועצה שואפת לפתח, ככל הניתן, את התיירות הכפרית באזור, תוך ניצול מכסימלי של תנאי הנוף המיוחדים לכך, ולפתח את ספורט הטבע (כגון סנפלינג ורכיבה על אופניים).

מערכת הבריאות, הרווחה והקהילה פועלות במשגב כמערכת משולבת, תחת קורת גג אחת, מאז כינון המועצה האזורית. המערכת, אשר מרכזת ב"מרכז הבריאות והרווחה", מספקת מגוון רחב של שירותים אישיים וחברתיים, ומהווה דגם שונה וחדשני בנוף השירותים ברשויות המקומיות. שירותי הרווחה, השירות הפסיכולוגי, התחנה הטיפולית, המרפאה לבריאות השן וכיוצא בזה, פתוחים לכלל ציבור התושבים. מרפאת קופת החולים במרכז נותנת שירות לכ- 78% מתושבי משגב היהודים. האחרים חברים בקופות אחרות, ומקבלים שירות בכרמיאל ובסביבה (ארנר ואח', 1996).

ניהול היישובים במועצה

היישובים הקהילתיים במועצה האזורית משגב מנוהלים על ידי וועדים מקומיים, מתנדבים, הנבחרים על ידי האגודות ביישובים. האגודה מורכבת מחברי היישוב. אלה זוכים למעמד חבר בתום שנה, משעה שעברו את וועדת הקליטה והתקבלו ליישוב. בתום שנה, אף זוכה החבר לזכות בחירה.

וועדי היישוב אוטונומיים להחליט על אחוזי קליטה של תושבים חדשים מידי שנה, ללא צורך באישור המועצה האזורית. המועצה, לעומת זאת, מחוייבת במתן שירותים בתחומי החיים השונים לכל האוכלוסייה. המועצה פועלת לשמר את מעמדה מול הוועדים של היישובים, באמצעות הקמת וועדות משותפות, אשר דנות בקווי מדיניות. מדיניות זו של הקמת וועדות לדיון בנושאים עקרוניים, הקשורים במדיניות, נועדה ליצור תחושה של שיתוף בקרב וועדי היישובים. למועצה, מצידה, אין מגמה לכפות דבר על היישובים, והיא מעדיפה לשמר את המציאות הקיימת.

המועצה תופסת כל יישוב כקהילה עצמאית, המפתחת את היישוב על פי האינטרסים של התושבים, ומוצאת יופי רב בשיטת התנהלות זו. אין למועצה אינטרס להפר איזון זה, על ידי כפייה של נושאים מלמעלה (בן-ברוך, 2003). מתוך המפורט לעיל, ובהסתמך על שיחות עם תושבים ביישובים ועם חברי וועדים (למשל, קסנר, 2003) עולה, שקיימים מתחים מסויימים ביחסי הגומלין בין הוועדים של היישובים לבין המועצה המקומית. המתחים נוגעים לדילמות מרכזיות בחלוקת העבודה בין המועצה האזורית לבין היישובים, בהקשר לאספקת שירותים. (קהת ואח', 2003).

מרקם החיים היהודי-ערבי-בדווי באזור

המגזר הבדווי במועצה האזורית משגב

במועצה האזורית משגב חיו, בשנת 2002, כ- 5,200 בדווים, אשר מתגוררים באזור עוד לפני קום המדינה, ומתרכזים, כיום, בשישה יישובים מוכרים: וואדי סלאמה (צלמון), ערב אל-נעים, חוסינייה, כמאנה, ראס אל-עין ודמיידה. מלבד וואדי סלאמה (צלמון), שנוסד בשנת 1970 כיישוב מוכר, הוכרו חמשת היישובים הנוספים על ידי המדינה רק במהלך השנים 1995-1998. הכפר וואדי סלאמה נמנה על יישובי משגב עוד משנת 1985, ואילו חמשת הכפרים האחרים הצטרפו למועצה כיישובים, בהתאם להתקדמות בתהליכי ההכרה. כיום, כל ששת הכפרים נמנים עם יישובי המועצה ומיוצגים במליאת המועצה. ריכוזים נוספים של בדווים באזור, מן התקופה שמלפני קום המדינה, חלקם פונו וחלקם, עדיין, מתגורר בריכוזי יישוב קטנים ובלתי מוכרים (עד מאה נפשות).

רבות דובר על מצבה הירוד של האוכלוסייה הבדווית בארץ, בגליל ובנגב, ועל היחס הדו ערכי לו היא זוכה מצד הרשויות: מצד אחד - דברי שבח והלל על נאמנותם של הבדווים למדינה, נכונותם להתגייס לצבא ותרומתם לביטחון המדינה (בשנים האחרונות חלה ירידה משמעותית באחוזי ההצטרפות של הבדווים למאמץ הביטחוני הישראלי, אך אחוז המתגייסים הבדווים באזור הצפון גבוה ביחס לזה שבדרום המדינה), מצד שני - צורת ההתיישבות הבדווית הספונטנית, המאופיינת בפיזור רב יחסית, עוררה התנגדות בממסד, שסירב להכיר בהתיישבות זו, ושאף לרכז את הבדווים ביישובים גדולים. ככל שהדברים נוגעים לאזור המועצה האזורית משגב, הכוונה היתה לכנס את פזורות הבדווים באזור הכפר וואדי סלאמה, שנוסד, כאמור, בשנת 1970, במקום מושבה של אחת הפזורות.

בדומה למקומות אחרים בגליל ובנגב, גם באזור זה נכשלה המדיניות של ריכוז הבדווים ביישובים גדולים. עם הקמת יישובי משגב, בסוף שנות ה-70, בוטל שטח האש 9, והחלו תהליכי פיתוח באזור עבור הקמת יישובים יהודיים, מהם יכלו גם הבדווים ליהנות, בעיקר מפריצת דרכים. אולם, הפיתוח המואץ ביישובים היהודיים, שהוקמו זה לא מכבר, ופריסת התשתית המהירה, דווקא הגבירו את תחושת המרירות והתסכול נוכח מצבם העגום. הרשויות תטענה, כי בכפר וואדי סלאמה מסופקים לבדווים תשתיות ושירותים, ואילו, הבדווים מתעקשים להישאר ביישובים הקטנים והבלתי מוכרים, שהשיבה בהם אינה חוקית.

עד תחילת תהליך ההכרה בהם, לא סופק ליישובים אלה כל שירות, לא הונחה בהם כל תשתית, וכל בנייה בהם נחשבה בלתי חוקית. לא היו בהם שירותים בסיסיים, כגון מרפאה ותחנה לאם ולילד, ובהיעדר הסעות לבתי הספר, נאלצו הילדים הבדווים לכתת רגליהם מרחק 3-7 קילומטרים ברגל, בדרכם לבית הספר בכפר הערבי הסמוך. את המים השיגו מבורות, ממעיינות ומכפרים ערביים סמוכים, חשמל לא סופק להם כלל. עד סוף שנות ה-70, הוגדר האזור כשטח אש 9, ונערכו בו תמרונים, חלקם באש חיה, בסמוך ואף בתחום מושבם של הבדווים, שלא אחת, גבו קורבנות ברכוש ואף בנפש.

בתום מאבק ארוך, במהלך שנות ה-90, זכו היישובים הבדווים הקטנים להכרה. ב-1995, הוכרו הכפרים דמאיידה וכמאנה, ובהמשך, הוכרו גם חוסינייה וראס אל-עין. בשנת 1998, הוכר הכפר ערב אל-נעים. עם ההכרה, הוחל בהכנת תוכניות מיתאר ליישובים, והחלו מאמצי פיתוח, תחילה בתחום השירותים, ובהתאם להתקדמות בתהליכי התכנון, גם בתשתיות.

התפתחות חיובית זו הושגה, כאמור, תוך מאבקים רבים מול השלטונות, באמצעים משפטיים ופוליטיים. אך, עם זאת, עצם ההכרה ביישובים אינה מעידה על כך, שבא סוף לתחושות הקיפוח של האוכלוסייה הבדווית. בעוד היישובים היהודיים במשגב הוקמו בתנופת פיתוח מואצת, מבלי להתעכב על תהליכי תכנון מייגעים, עוברים היישובים הבדווים הקטנים בדרך אל התשתיות המגיעות להם, לאור ההכרה הרשמית, מסלול ייסורים שאינו נגמר. בנוסף לכך, גם כאשר מוכר היישוב, ויש בו תשתיות, כמו בוואדי סלאמה, אין הוא זוכה למידה מספקת של שירותים, והוא מופלה לעומת היישובים היהודיים.

במועצה האזורית משגב מבקשים לחדד את המודעות למצב וגורסים, כי האחריות על מצב היישובים במועצה האזורית משגב היא, בראש ובראשונה, של המדינה. יחד עם זאת, הם רואים אחריות של המועצה המוניציפלית לדאוג לכך, שהשכנים הבדווים יוכלו לחיות בגבולות המועצה בשוויון אזרחי מלא (דיכטר, 2003, עמ' 6-7).

כפרים כמו כמאנה, חוסינייה, וערב אל-נעים חוברו לרשת המים הארצית, רק בשנת 1994, לאחר חמש שנות מאבק של פעילים שונים, ולאחר הפעלת לחצים פוליטיים כבדים. מסע הלחצים הזה הכיל, בין היתר, פנייה, בשנת 1992, של תנועת "אגודת הגליל" לבית הדין הבינלאומי לענייני מים, שקרא לממשלת ישראל להשתמש בשיקול הדעת, שמעניק לה חוק התכנון והבנייה, לחבר את הכפרים לרשת המים הארצית לאלתר; ולמצוא לכפרים פתרונות תכנוניים חלופיים, מתאימים, תוך שיתוף פעולה עם התושבים.

ובאשר לחיבור הכפרים הבדווים במועצה למערכת החשמל, רק בנובמבר 2001 הושלם חיבור כל בתי הכפר כמאנה למערכת החשמל. זאת, לאחר מאבק ציבורי, שארך שש שנים. במהלך השנתיים האחרונות חוברו גם הכפרים דמאיידה וראס אל-עין למערכת זו. בכפר ערב אל-נעים אין חשמל עד עצם היום הזה, כחמש שנים לאחר ההכרה בכפר (דיכטר 2003, עמ' 13-16).

השירותים המוניציפליים, שמספקת המועצה האזורית משגב ליישובים הבדווים שבתחומה

עד ההכרה בכפרים, הדירו הרשויות את רגליהן מתחומם של יישובים אלה. ועד סוף שנות ה-80 לא סופק להם כל שירות. החל מסוף אותו עשור הוקמו, אומנם, מרפאות וגני ילדים על ידי ארגונים אזרחיים, כגון "אגודת הגליל" ו"אגודת הארבעים", אך בתנאים קשים מאוד. מרפאות מוקמו בבתים פרטיים, וגני ילדים מוקמו בפחונים, ללא מים, ללא שירותים וללא חשמל.

ההכרה בכפרים, והירתמות המועצה, על מחלקותיה השונות, במהלך השנים 1995-2003, להקמת מערך שירותי ציבור בכפרים הבדווים שהוכרו, תרמו לשיפור איכות חייה של אוכלוסייה זו. במחצית שנות ה-90 הוקם מערך שלם של שירותי חינוך, הכולל משפחתונים לגיל הרך, גני ילדים, בית ספר יסודי בכמאנה, נוסף על בית הספר היסודי, שהיה קיים כבר בוואדי סלאמה, וכן, הוקם בית ספר על יסודי בוואדי סלאמה.

בתחום הרווחה, זוכים התושבים לטיפולו המסור של צוות עובדים סוציאליים, אשר מלבד הטיפול השוטף בתחום הפרט, יזמו פרויקטים שונים ומגוונים, כמו הקמת מועדוניות להכנת שיעורי בית, מועדונים לילדים חרשים ועוד.

בתחום הבריאות, קיימות, כיום, תחנות טיפת חלב בכל היישובים. רופא משפחה מבקר ביישוב פעמיים עד שלוש בשבוע. כמו כן, הוקמה בוואדי סלאמה מרפאה לבריאות השן.

המתנ"ס האזורי נרתם, אף הוא, להכללת האוכלוסייה הבדווית בקהל הנהנים משירותיו, ולאט לאט, מתפתחים מערך חוגים ופעילויות פנאי לילדים, לנוער ולמבוגרים.

כלכלת המגזר הבדווי במועצה

לפי נתוני שנת 1999, השתכרו 61% ממשקי הבית בערב אל-נעים פחות מ- 3,500 שקלים לחודש. בוואדי סלאמה השתכרו 77% ממשקי הבית פחות מ- 4,000 שקלים לחודש, לפי נתוני אותה שנה. זאת, כאשר גודלן נע בין 5 ל-6 נפשות למשק בית. לעומת זאת, השכר הממוצע במשגב, יהודים ובדווים גם יחד, הוא 7,589 שקלים על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

ארז קרייזלר (2003), ראש המועצה האזורית משגב, פירט את הבעייתיות בטיפול באוכלוסייה הבדווית במשגב, והדגיש את הנקודות הבאות:
החלטת ממשלה מספר 205 מדצמבר 1995, על הקמת ארבעה יישובים בדווים בתוך המועצה האזורית משגב, העמידה את המועצה בפני עובדה מוגמרת.
המועצה האזורית משגב קיבלה החלטה, שהיא זו שתוביל את הקמתם של היישובים, וזאת, בשל העובדה שלא קיים גוף מיישב לבדווים. הסוכנות והתנועות המיישבות פועלות רק במגזר היהודי.
למעשה, המועצה האזורית, אשר איננה גוף מיישב, ואין לה הידע בתכנון ובבנייה של יישובים, הפכה להיות גוף מיישב.

- ברמה האסטרטגית נטלה על עצמה המועצה שלוש מטלות בהקשר זה:
1. לדאוג שתהיינה תוכניות מיתאר לארבעה יישובים בדווים, ולהגיע בהקדם להקמת תשתיות בהם. היה על המועצה לטפל במקביל, בארבע תוכניות מיתאר, וב- 1998 נכנס לתמונה ישוב חמישי, ערב אל-נעים.
 2. ליצור מצב בו תקום ביישובים מנהיגות מקומית, אשר תוכל לעזור לאוכלוסייה הבדווית, ולמועצה. בשלב מוקדם, לפני אישור תוכניות המיתאר, הוקם בכל יישוב וועד, ונשלח נציג מטעמו כחבר במליאת המועצה. המועצה ציפתה שהמנהיגות המקומית תעזור בקידום תוכניות המיתאר מול התושבים ביישוביהם.
 3. להתחיל לפתח תשתיות חינוך ורווחה.

קרייזלר מדגיש את הקשיים שעמדו בפני המועצה בהתייחס לציפיות שהיו: הוועדים הבדווים התקשו להצביע על קווי פעולה אחידים, והתקשו לקבל החלטות עקרוניות מובילות, כגון, קביעת מיקומו של בית הספר המקומי, או של מגרש הספורט המתוכנן. זאת, בעיקר בשל חילוקי דעות פנימיים בתוך היישובים, בין החמולות השונות, באשר לשאלות אלה. בשל מציאות זו נאלצה המועצה להכתיב מהלכים שונים, והדבר עורר לעיתים תגובות נגד שליליות וטענות על קיפוח ועל הליך כפוי.

שני כפרים היוו את היוצא מן הכלל, והם וואדי סלאמה ודמאיידה, בהם התגלתה מנהיגות אחראית ויוזמת, שהצליחה לרתום את הגופים הרלוונטיים בממשלה. לאור זאת, מצב התשתית בשני כפרים אלה טוב יותר משאר כפרי הבדווים במועצה (קריילר, 2003).

יחס האוכלוסייה הערבית ברשויות הערביות שבסמוך למועצה האזורית משגב

משגב גובלת בעשרים וארבע רשויות ערביות הכוללות למעלה ממאתיים וחמישים אלף תושבים, ואשר משתרעות על שטח שיפוט של למעלה ממאתיים אלף דונמים (שווה ערך פחות או יותר לשטח השיפוט של המועצה האזורית כולה).

הקמת משגב, בשנים 1980 ואילך, לוותה בקולות צורמים רבים במגזר הערבי: הפגנות, עימותים, במקרה או שניים, משפטים וטענות על חדירה למרחב הערבי, ועל הצרת צעדיו, כמו גם טענות על הפקעות של אדמות.

מעניין לבחון כיצד נתפסת הפריסה היהודית החדשה הזו בגליל על ידי הציבור הערבי המתגורר ביישובים אלה, בשנת 2003, למעלה מעשרים שנה לאחר ראשית הקמת מפעל ההתיישבות במסגרת המצפים.

אביא כאן את עיקרי התחושות של האוכלוסייה הערבית, כפי שהן באות לידי ביטוי בדבריו של מחמד כנעאן, ראש המועצה המקומית מגידל כרום, הגובלת ביישובים

גילון וצורית ובעיר כרמיאל. מחמד כנעאן משמש גם בתפקיד דובר וועדת המעקב של הרשויות המקומיות הערביות. מתוקף תפקידיו אלה, ובשל שורת התפקידים שמילא בקריירה הציבורית שלו, הוא מעורה מאוד בנעשה בגליל, ומודע להלכי הרוח בחברה הערבית בגליל ביחס למפעל המצפים ולהתיישבות היהודית. (כנעאן, 2003).

פריסתו של מפעל המצפים, טוען כנעאן, מציפה תחושות של קיפוח בקרב האוכלוסייה הערבית בגליל, על כך שהמגזר הערבי אינו זוכה ליחס ולאמצעים שווים לרמת ההשקעה במצפים של ההתיישבות היהודית החדשה בגליל. כדוגמא הבולטת ביותר לכך מובאת דרישתו של כנעאן להכיר באזור המצוי בתחום שיפוטה של מגידל כרום, אשר נמצא מול אזור התעשייה בר-לב, שבמועצה האזורית משגב, כאזור עדיפות א'. מעמד כזה יאפשר לכנעאן להביא משקיעים ערבים, אשר מוכנים, לדבריו, להשקיע בפיתוח תעשיות בלב אזור ערבי בגליל, ובתנאי שיזכו לתנאים מקבילים לאלה של המשקיעים היהודים באזורי התעשייה של בר-לב ותרדיון, במועצה האזורית משגב. גורמי הממשל הישראלי אינם מקבלים דרישות אלה, ומבחינתו של כנעאן נתפס הדבר כצעד לא שוויוני, אשר מגביל את האפשרויות של האוכלוסייה הערבית באזור להתפתח כלכלית בשיעור דומה לזה של האוכלוסייה היהודית.

בהקשר זה, מדגיש כנעאן את המצב הכלכלי הקשה במגזר הערבי, לעומת הממוצע הסוציו-אקונומי הגבוה, שמאפיין את אוכלוסיית המצפים. שיעור הריבוי הטבעי במגידל כרום, כמו במרבית היישובים הערבים באזור, עומד על כ- 3% לשנה. מידי שנה ניצבת המועצה בפני מאה וחמישים עד מאתיים בעיות חדשות של מחסור בדיור עבור צעירים, בני דור ההמשך של היישוב.

במגידל כרום קרוב לשנים עשר אלף תושבים. השכר הממוצע ביישוב עומד על כשלושת אלפים שקלים בחודש. 75% מכוח העבודה של היישוב מועסק ככוח עבודה שכיר במפעלים תעשייתיים בכרמיאל ובקריות. אחוז האבטלה ביישוב עומד על 8%. אחוז גבוה של האוכלוסייה עסק במשך שנים בחקלאות, אך ירידת ההכנסות מענפי החקלאות השונים, כפי שבא הדבר לידי ביטוי בכל המדינה, גרמה לאובדן תעסוקה והכנסה אצל מרבית החקלאים לשעבר.

המועצה מתקשה להעלות את אחוז הגבייה הנמוך של מיסי הארנונה מתושבי המקום, והוא עומד על כ- 40% בלבד. במציאות כזו אין פלא, שהמועצה צוברת גירעונות כספיים גדולים ומתקשה לתפקד. בימים אלה, מאיימת חברת מקורות לנתק את המים מהיישוב, לאור פיגור גדול בתשלום חשבונות המים של המועצה. הגירעון המצטבר השוטף של המועצה עומד, כיום, על קרוב לשלושים מליוני שקלים (מתוך הדוח הכספי של המועצה המקומית מגידל כרום, ממרץ 2003, ראה כנעאן, 2003).

לאור מצבה הכספי הקשה של המועצה היא מתקשה לקבל ערבויות בנקאיות לפעילותה השוטפת. כנעאן תולה את מצבה של המועצה במצבם הכלכלי הקשה של תושביה, ובירידה המתמשכת של הכנסות התושבים, לאור אובדן מקור ההכנסה החקלאי. הוא מדגיש, שכל המאמצים התקיפים, שהוא נוקט להגדלת אחוזי גביית המיסים נחלו כישלונות רצופים.

תושבי המצפים ביישובים, הגובלים עם המועצות המקומיות הערביות, אינם מהווים כוח קנייה משמעותי, שיש ביכולתו לספק ערך מוסף כלכלי לבעלי העסקים הערבים באזור. את מרבית קניותיהם מבצעים תושבים המצפים בכרמיאל ובקריות, כך שמגידל כרום אינה נהנית כלכלית מכוחם הכלכלי הבלתי מבוטל של תושבי צורית וגילון הסמוכות (כנעאן, 2003).

ובאשר לנושא הקרקעות, מודה מחמד כנעאן, שבעיקרון, לא הופקעו קרקעות פרטיות של תושבי הערבים של הגליל לטובת מפעל המצפים. לדבריו, מה שכן מתבצע בפועל הוא "סיפוח" קרקעות ולא הפקעה שלהן. במה דברים אמורים? קרקעות פרטיות של ערבים תושבי מגידל כרום לא הופקעו מידי בעליהן, אך הן משוייכות, על פי תוכניות המיתאר העדכניות, למועצה האזורית משגב. לכן נוצר מצב, לדברי כנעאן, שמועצות אזוריות יהודיות נהנות מתשלומי המיסים עבור אדמות פרטיות של בעלי הקרקעות הערבים, ולא המועצות המקומיות הערביות.

כאמור, 770 דונמים בגבולות המועצה המקומית משגב - בתוך היישובים הקהילתיים של המועצה - נמצאים בבעלות פרטית של תושבים ערבים מהסביבה הקרובה. לדברי כנעאן, יש מוכנות מצד מרבית בעלי הקרקעות, בתוך המצפים, לבצע החלפה של קרקעות מול מינהל מקרקעי ישראל, אך הם עומדים על כך שהקרקע החלופית תהיה באזור קרוב, המתאים לבנייה, ולא במקומות מרוחקים, כפי שהמינהל מציע בדרך כלל. כנעאן מביא כדוגמא את פרשיית אחמד כריים, שכבר הוזכרה בפרק הדן בפן המרחבי, אשר בבעלותו קרקעות בצורית. המינהל הציע לו בעבר אדמות חלופיות בתא שטח מרוחק, שאינו מתאים כרגע לבנייה עבור דור ההמשך של מגידל כרום, ולכן אפשרות זו ירדה מהפרק.

המועצה המקומית מגידל כרום הגישה תוכניות מיתאר לפיתוח היישוב בשנת 1985, ומאז ועד היום הן לא אושרו על ידי הגופים המוסמכים לכך במדינה. עובדה זו אינה מאפשרת למועצה ליזום בנייה מאושרת עבור דור הבנים הממשיכים של היישוב. לאור זאת, ובהתחשב בנתוני הצמיחה השנתית שהוצגו כאן, מתקיימת במגידל כרום מציאות של בנייה בלתי חוקית ענפה. הדבר גורר מתיחויות עם גורמי האכיפה במדינה, כולל הריסת מבנים על ידי הרשויות המוסמכות לכך. המועצה המקומית מתוסכלת מכך שאינה מצליחה לעמוד בהבטחתה לתושביה, להשיג אישורים לתוכנית המיתאר שהוצעה ואישורי בנייה בכמות, שתוכל לספק את הצרכים של היישוב.

בעיית הקרקעות והצרכים הגוברים לדיור עבור דור ההמשך של היישוב מצריך חשיבה מחודשת על אופי הבנייה. לכנעאן ברור, שלא תהיה ברירה, אלא לעבור לשיטת בנייה לגובה, שתאפשר לנצל את הקרקעות לטובת שיכון שיעור גדול של האוכלוסייה. המועצה משקיעה מאמץ בשכנוע האוכלוסייה לעבור לשיטת בנייה זו, אך הדבר אינו פשוט מאחר שמדובר בשינוי תרבותי בחברה מסורתית, המורגלת במגורים צמודי קרקע. מעבר לכך, 30% מהקרקעות הפוטנציאליים לבנייה ביישוב הן בבעלות פרטית של תושבים ערבים, וקשה לאלץ את בעלי האדמות הפרטיות לבנות לגובה.

ראשי הרשויות המקומיות במגזר הערבי בגליל מתגעגעים לתקופת שלטונו של רבין, בין השנים 1992 ועד הירצחו. רבין כראש ממשלה, בנימין בן אליעזר כשר השיכון ואריה

דרעי כשר הפנים בקדנציה זו, קידמו יחדיו דברים רבים, שהעניקו לאוכלוסייה הערבית תחושה שתקופת "הקיפוח" של המגזר בכל ההיבטים שפורטו, עתידה לעבור מן העולם. מאז רצח רבין, לדברי כנעאן, התהליך נעצר והדברים שבו לקדמותם, ותחושת הקיפוח בקרב האוכלוסייה הערבית בגליל אף הוחרפה.

אירועי אוקטובר 2000 הביאו להידרדרות נוספת במצב. ראש מועצת מגידל כרום טוען, שבשל האירועים שהיו באזור, אין הרשויות מאשרות בנייה בצמוד לכביש 85 (הכביש הראשי לכרמיאל).

בנוסף לכך, מחלקת עבודות ציבוריות (מע"ץ) אינה מוציאה לפועל תוכנית להקמת גשר עילי מעל הכביש, כדי לאפשר חיבור השכונה הדרומית של הכפר למרכזו. תוכנית זו הובאה לאישור בשנת 1988, ואינה מבוצעת בשלב זה. כנעאן טוען, שהגשר לא נבנה בשל חשש הרשויות, שאבנים יושלכו מהגשר אל מכוניות הנוסעות בכביש, על פי תקדים ג'סר אל-זרקא בעת אירועי אוקטובר 2000. אי ביצוע תוכנית זו, כמו גם עיכוב התוכנית להצבת רמזורים בכניסות לכפר, מקשות על ההתמודדות עם תאונות הדרכים הרבות המתרחשות באזור, וגורמות נזקים ונפגעים מיותרים (כנעאן, 2003).

העבודה איננה עוסקת בהתפלמסות עם המגזר הערבי סביב יישובי המצפים. לכן, רק אדגיש, כי חלק מן הקביעות של מחמד כנעאן הן נכונות, אבל האשם אינו מפעל המצפים ואפילו לא הממסד. ירידה בשיעור החקלאים היא תופעה עולמית, בוודאי אזורית וישראלית, ואיננה נוגעת לערביי הצפון על רקע הקמת המצפים. שיעור הירידה במספר החקלאים בצפון החל כבר בשנות ה-50, כ-20 שנים קודם למפעל המצפים (כמו גם בסקטור היהודי).

באשר לטענת המחסור בקרקעות ותקציבים שאינם מספקים, אציין, כי בכל מקום בקנה מידה לאומי, אזורי ומוניציפלי, שבו הריבוי הטבעי הוא מעל 3%, קיים עוני ומחסור. זה נכון בקרב יישובי יהודים כביתר עילית ובני ברק וזה נכון במרבית יישובי המגזר הערבי.

בן-ברוך (2003) רואה באירועי אוקטובר 2000 נקודת מפנה משברית ביחסי תושבי מועצת משגב עם האוכלוסייה הערבית באזור. אירועים אלה הפחיתו, באופן ניכר, את מספר המתיישבים היהודים המוכנים לעשות שימוש בשירותיהם של בעלי עסקים ערבים באזור. אחוז הקניות, שמבצעים התושבים היהודים בכפרים הערבים, ירד באופן ניכר, כמו גם שיעור הביקור במסעדות הערביות באזור שסופגות הפסדים ניכרים בשנתיים וחצי האחרונות. אפקט נוסף של אירועים אלה הוא, לדברי בן-ברוך, ירידה משמעותית במוטיבציה של בעלי קרקעות ערבים להסכים למכור או להחליף קרקעות עם מינהל מקרקעי ישראל. בן-ברוך קושרת את הירידה במוטיבציה בסיבות לאומניות, בעיקר.

אריק רז, מהישוב יעד, ראה בהתיישבות במצפים אמצעי הולם ליצירת שיתוף פעולה עם האוכלוסייה הערבית בגליל בכל תחומי החיים. לכן, גם הוא לא הוטרד מהנושא הדמוגרפי, בעת שיזם עם עמיתיו את העלייה הראשונית לאזור משגב, בסוף שנות ה-70. לדבריו, אין ספק שאירועי אוקטובר 2000 יצרו בעיה בתחום יחסי ערבים יהודים בגליל, אם כי הדברים חוזרים, אט אט, למסלולם (רז, 2003).

חשוב לציין בהקשר זה, שמרבית האוכלוסייה ביישובי המועצה האזורית משגב, מחזיקים בעמדות פוליטיות שהן ממרכז המפה הפוליטית במדינה ושמאלה, כך שבאופן כללי, נטייתם של התושבים היא, אכן, לחיות באווירת שיתוף פעולה עם האוכלוסייה הערבית. בבחירות 2002 לכנסת נמנו 80% מהמצביעים באזור זה עם השמאל של המפה הפוליטית. על רקע זה, ובשל השאיפה לדו קיום, ניכר היה נוכח אירועי אוקטובר 2000 הלם בקרב תושבי היישובים במועצה, ותחושת חוסר האונים והבלבול היו קשים ביותר.

בהתייחסו למצב היישובים הערבים באזור מדגיש רז את הצורך, שהרשויות תסדרנה את נושא השוואת הקצאת האמצעים למגזר הערבי. רז, בעל היכרות קרובה עם ראשי המועצות המקומיות במגזר הערבי באזור, מנתח את המציאות הכלכלית-סוציאלית ביישובים אלה כתוצאה ישירה של ניהול כושל, במציאות כמעט בלתי אפשרית של ניגודי אינטרסים בין חמולות שונות ביישובים אלה. מציאות זו מביאה לדבריו לחלוקה לא נכונה של המשאבים ביישובים ולדריכה במקום כמעט בכל תחומי החיים. רק מפנה

דרמטי באופי הניהול במועצות הערביות יביא סיכוי לשיפור במצב. לדבריו, על המדינה ליזום שיגור וועדות קרואות לניהול היישובים הכושלים, כדי להעמידם על רגליהם (רז, 2003).

סיכום ומסקנות

המועצה האזורית משגב מורכבת, ברובה, מיישובים, שהוקמו בשלביה השונים של תוכנית המצפים. מרבית היישובים הם מצפים, שהפכו עם השנים ליישובים קהילתיים. בגבולות המועצה האזורית הזו נמצא הריכוז הגדול ביותר של יישובים, שהוקמו במסגרת תוכנית המצפים - כשלושים מתוך חמישים ושניים יישובי המפעל נמצאים במשגב.

עבודה זו בחנה את תמונת המצב הנוכחית במועצה האזורית משגב אל מול היעדים שהוצבו בפני מפעל המצפים עם יציאתו לדרך בסוף שנות ה-70.

מדיניות ההתיישבות בגליל, שמפעל המצפים הינו נדבך מרכזי בהוצאתה לפועל, יוצאת מתוך הנחה, שיש לקיים בגליל מאמץ בשני תחומים מרכזיים – שליטה על השטח ומאמץ דמוגרפי. בכל הקשור לשטח, נחלה תוכנית המצפים הצלחה משמעותית. על ידי הוצאתה לפועל של תוכנית המצפים, "הגיעה מדינת ישראל לגליל", כדבריו של אריק רז. פריסת היישובים בגושי ההתיישבות היהודית יצרה טריזים בין גושי ההתיישבות הערבית, והם מונעים את האפשרות להיווצרות מרחב אירידנטי בצפון ישראל. התיישבות חדשה זו יצרה תנועה מאסיבית של יהודים בגליל - בין היישובים עצמם ובין היישובים למקומות התעסוקה השונים ברחבי הגליל ומחוצה לו. תנועה זו מוסיפה נדבך חשוב לתחושת הנוכחות היהודית בגליל.

מפעל המצפים היווה זרז לרכישה מאסיבית של קרקעות פרטיות והעברתן לידי המדינה לצורך הפרוייקט, כמו גם מנוף להסדרת קרקעות שבמחלוקת. אין עוד רעייה פראית באזור ופעולות החציבה הבלתי חוקיות פסקו אף הן. בין השנים 1978-1988 הועברו לידי המדינה שישים אלף דונמים נוספים.

בשנים האחרונות חלה ירידה ניכרת בכמות הקרקעות הפרטיות הערביות, שנרכשו או הוחלפו על ידי מינהל מקרקעי ישראל. הממוצע השנתי במשגב ירד ממאות דונמים בשנה לשבעה עשר בלבד שהוחלפו, ופחות מדונם אחד לשנה שנרכש. הדעות לגבי הגורמים לירידה חלוקות. יש הטוענים, כפי שראינו, שמדובר במניעים לאומיים, שבגינם אין בעלים ערבים מוכנים למכור או להחליף אדמות. לעומת זאת, בשני המגזרים (הערבי והיהודי) יש לא מעט גורמים, הטוענים, שמוכנות זו עודנה קיימת, בעיקר, בתחום החלפת הקרקעות, ובתנאי שהאדמות החלופיות שתתקבלנה בתמורה מהמינהל תהיינה בקירבת היישובים הערביים, ולא במרחק בלתי סביר מהן. הביקורת המופנית כנגד מינהל המקרקעין משותפת לכל הגורמים, העוסקים בכך, באזור.

בתחום ההתמודדות עם הבנייה הבלתי חוקית, לא יצרה תוכנית המצפים מציאות חדשה. צרכי האוכלוסייה הלא יהודית במשגב וביישובים הגובלים עמה חזקים מכל המגבלות החוקיות. לשאיפה, שתושבי המצפים יהוו גורם מפקח בתחום זה אין אחיזה במציאות. מעטים המועסקים בתחום זה במועצה, ויכולתם לבצע פיקוח מסובך על הבנייה הבלתי חוקית בטלה בשישים. יכולת האכיפה של הרשויות הנוגעות בדבר מוגבלת, ואינה עונה על הצרכים.

בהקשר זה של הפריסה המרחבית והמאבק על השטח, אין להתעלם מהפגיעה של הבנייה המואצת של מפעל המצפים על ההיבט האקולוגי. בניית היישובים על הפסגות ועל המדרונות של ההרים יצרה שבירה של הנוף הירוק של הגליל. פגיעה נוספת בהיבט האקולוגי קשורה בכך, שבמספר מקומות יצרה בניית היישובים ודרכי הגישה אליהם פגיעה בלתי הפיכה בשמורות טבע.

בהיבט הדמוגרפי, הצלחת המפעל חלקית יותר. מפעל המצפים לא נועד, מלכתחילה, לשנות את המאזן הדמוגרפי בגליל. אופי ההתיישבות וגודל היישובים המתוכנן לא אמור היה לתת מענה לבעיה הדמוגרפית בחבל ארץ זה, אך היה אמור לשנות מגמה. אומנם, יש כיום מספר רב יותר של יישובים יהודים בגליל, אך המאזן הדמוגרפי, לא רק שלא שופר מנקודת מבט יהודית אלא להיפך. בשנת 1979 חיו במחוז הצפון שלוש מאות ושבעה אלף תושבים יהודים, ומאתיים שמונים ושישה אלף לא יהודים. בשנת

2002 חיים במחוז הצפון ארבע מאות ועשרים ושישה אלף יהודים, לעומת למעלה מחצי מליון לא יהודים.

המועצה האזורית משגב לא עמדה ביעד הדמוגרפי שהציבה לעצמה. על פי יעד זה היתה האוכלוסייה היהודית במשגב אמורה להגיע בשנת 2000 לשבעה עשר אלף. ב- 2002 חיים במשגב שנים עשר אלף יהודים בלבד. בשנים האחרונות הואט קצב גידול היישובים במשגב, והוא עומד בשנים האחרונות, על חצי אחוז בלבד. המועצה הציבה לעצמה יעד חדש, להגיע לשלושים אלף תושבים עד שנת 2020. כדי לעמוד בקצב גידול זה, על המועצה לפעול לקליטת ארבע מאות משפחות בשנה, לעומת שישים משפחות בשנתיים האחרונות. במקביל, יהיה על המועצה לפעול למניעת הגירה שלילית של הדור הצעיר מהיישובים. הנתונים מצביעים על כך שאחוז גבוה של דור ההמשך עוזב את היישובים, כאשר המגמה העתידית לא ברורה.

האוכלוסייה היהודית של משגב מורכבת ברובה – 75% מתושבי הצפון ורק 25% הגיעו מאזורים דרומית לחיפה. גם היעד של מציאת פתרונות דיור לבני המושבים בגליל לא הושג באמצעות מפעל המצפים. אחוז קטן מהבנים הממשיכים נקלט במשגב, וזאת בשל העובדה, שלא ניתן היה להמשיך לעסוק בחקלאות ביישובים אלה. היעד של קליטת עלייה פסח על המצפים, שקלטו עולים מעטים, גם בשנים של העלייה המאסיבית מברית המועצות לשעבר.

מצבה הכלכלי של המועצה האזורית משגב עונה, פחות או יותר, על יעדי המייסדים. ביישובי המועצה הון אנושי ברמה גבוהה בתחומי ההנדסה, המחשבים ומקצועות חופשיים. רמת השכר בינונית ומעלה, ובדרך כלל נהנים התושבים מרווחה כלכלית.

בשנים האחרונות הוקמו במשגב שני אזורי תעשייה, בר לב ותרדיון, המעסיקים שלושת אלפים עובדים בשמונים ושניים מפעלים. יחד עם זאת, 60% מתושבי משגב מועסקים באזור חיפה והקריות. רק 25% מועסקים באזור ההתיישבות.

תחום התיירות עבר תהליכים של צמיחה בשיעור של עשרות אחוזים לקראת שנת 2000, והוא הופך בהדרגה לגורם כלכלי משמעותי באזור. יחד עם זאת, יש לציין, שהפוטנציאל בתחום זה גבוה יותר מהניצולת כיום. באזור הזדמנויות רבות לפיתוח כלכלי נוסף בתחום זה, ותוכניות המיתאר לפיתוח האזורי אכן מציבות יעדים נוספים בתחום התיירות.

בשנת 1998 הוסר מעמדם של יישובי המועצה כאזור פיתוח, עובדה המייקרת את עלויות הדיור במקום, ומהווה גורם בהאטת תהליך גידול היישובים על פי התוכניות המקוריות. המיתון של השנתיים האחרונות פגע אף הוא באזור. חל צמצום בהעסקת עובדים בהיי טק. גם רפא"ל, שמפעלה מצוי בתחום המועצה, צמצמה מאוד את פעילותה, והדבר פגע קשות ברבים מתושבי יישובי המועצה, אשר הועסקו במפעלים אלה.

בתחום החברתי עונה המצב במשגב על מרבית היעדים שהציבו הוגי המפעל. מערך התכנון ומדיניות סינון הנקלטים הביאה ליצירת חברה ברמה סוציו-אקונומית גבוהה יחסית, ביישובי המועצה האזורית משגב. מדובר באוכלוסייה צעירה, משכילה, המשתכרת בכבוד, וחיה חיי רווחה.

המועצה מספקת לתושביה שירותים שונים, בכל תחומי החיים, לשביעות רצונם, בדרך כלל. רמת החינוך טובה מאוד. רמת שירותי הבריאות, התרבות וחיי החברה זוכים להערכה סבירה של התושבים.

היעד של הקמת צורות התיישבות ייחודיות הושג, אומנם, בעיקרון, על ידי יצירת מרקם גושי של יישובים קהילתיים. יחד עם זאת, מעט מהיישובים הם ייחודיים באמת, כגון הררית למודטים ומעלה צביה לאנשי האימן. המצפורים לא החזיקו מעמד, והפכו ליישובים קהילתיים.

באשר למרקם היחסים עם הבדווים והערבים, עושה המועצה מאמץ מתמשך בשנים האחרונות לשלב את הבדווים בחיי המועצה כמגזר שווה זכויות. הדבר מתבטא בהקצאות דומות לחינוך, ובדחיפה להשקעה בתשתיות בששת היישובים שהוקמו כיישובי קבע. קצב פיתוח התשתיות לא תמיד מספק, אך הכיוון חיובי בסך הכל.

מצב הדברים מול היישובים הערבים, הגובלים עם המועצה מסובך יותר. אירועי אוקטובר 2000 לא הותירו את תושביה היהודים של משגב אדישים. יחסייהם של תושבי המצפים עם האוכלוסייה הערבית נפגמה בעקבות האירועים, היא חוזרת לאיתנה אך בקצב איטי.

מבט לעתיד

מפעל המצפים, כתהליך יוצא דופן בהתיישבות היהודית בישראל, הפך לאפיזודה היסטורית. המצפים הפכו ליישובים רגילים לכל דבר, מהם יישובים קהילתיים, ומעטים מושבים או קיבוצים. מערך התחבורה אליהם משתלב עם מערך התחבורה של הגליל כולו, אלא שכיום ניתן לטפס לפסגות מרבית הרי הגליל ולהנות מנופים מרהיבים, שקשה היה להגיע אליהם אלמלא כן.

ומה צופן העתיד? ניתן להצביע על מספר חלופות. האחת, בנסיבות של המשך משבר כלכלי ופוליטי בישראל, כאשר תשומת הלב מופנית לשטחי רצועת עזה ויהודה ושומרון, ואילו הגליל נמצא בשולי תשומת הלב הלאומית. במקרה כזה, הגליל היהודי, והמצפים בתוכו, ימשיך לחוות הגירה שלילית של יהודים לכיוון המרכז, לרבות סגירת מפעלים על כל המשתמע מזה. הגליל ההררי כולו עלול, במקרה כזה, להיכנס לסחרור גיאופוליטי הרה אסון.

ואילו האחרת, בנסיבות של יציאה מן המשבר הכלכלי ופתרון סביר ליחסים עם הפלשתינים, יהיה מקום להחזיר את הגליל למרכז סדר היום הלאומי, וכמו בשנים 1980-1990 הוא יעמוד במרכז העשייה, מה שכמובן ישפיע גם על המצפים.

במקרה כזה המצפים לשעבר, וכיום היישובים הקהילתיים, יוסיפו לגדול ולהתעצם, אזורי תעשייה יהודים ייבנו, וכל זה יקרה במקביל להתרחבותה של כרמיאל כבירת האזור, תוך חיכוך צפוי בין חסידי הנוף הפתוח במצפים לצורכי העיר הגדולה.

הדו קיום היהודי ערבי מותנה בפתרונות לאומיים, שהם מעבר למרחב הגליל. עם זאת, יש להמשיך לחפש אחר כל מכנה משותף בין שתי האוכלוסיות ברמת היישובים וברמת הפרט. ללא ספק, יש לעשות מאמץ בפיתוח המגזר הערבי בכל הנוגע לצרכים האזרחיים של תושביו. הקמת מפעלי המצפים, וכל מה שנלווה להם, כמו יצירת תשתיות בצפון, כולל אזורי התעשייה וחיזוק ישיר ועקיף של כרמיאל כתוצאה מכך, תורמים, ויוסיפו לתרום, גם לתושבי היישובים הערביים במקום.

מקורות

- ארנר אריה, פרנקל אמנון, כרמלי ענת (1996), **תוכנית אב למדיניות פיתוח המועצה האזורית משגב**, המועצה האזורית משגב, היחידה לתכנון אסטרטגי.
- בן ברוך דפנה (2003), **ראיון** מה- 10 באפריל 2003, עם מנהלת המחלקה לתכנון אסטרטגי במועצה האזורית משגב (בכתובים בידי המחבר).
- דיכטר שלום (עורך) (2003), **סיפורי מקומות – על נגישות של כפרי הבדויים לתשתיות וסוגיות אזרחיות במועצה האזורית משגב**, סיכוי – קבוצת פעולה אזרחית, מארס 2003.
- הללי אברהם (1983), הזכויות במקרקעין: רקע היסטורי-כללי של התפתחות הקנין בארץ, **ארצות הגליל**, חלק ב', חיפה: אוניברסיטת חיפה, משרד הבטחון, עמ' 575-610.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2003), www.cbs.gov.il.
- המועצה האזורית משגב (2003), www.misgav.org.il.
- יונס משה (2003), **ראיון** מה- 2 יוני 2003, עם ראש מנהלת פארק תעשיות בר-לב ואזור התעשייה תרדיון (בכתובים בידי המחבר).
- כנעאן מוחמד (2003), **ראיון** מה- 27 אפריל 2003, עם ראש המועצה המקומית מגידל כרום (בכתובים בידי המחבר).
- ליפשיץ גבריאל, לוי-יון יוברט (1992), התיישבות החדשה בגליל – יעדי התכנון ומאפייניו, **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל**, י"ג, עמ' 179-197.
- ליפשיץ גבריאל, צ'מנסקי דן (1990). היבטים כלכליים מרחביים של ההתיישבות החדשה בגליל, **רבעון לכלכלה**, מ"א (146), עמ' 279-294.
- ליפשיץ גבריאל, קיפניס ברוך (1991), מדיניות מרחבית בתנאי מציאות דמונית – הרקע הקרקעי להקמת ההתיישבות החדשה בגליל, **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים**, 35, עמ' 118-99.
- פקודת הסדר הזכויות במקרקעין, תשכ"ט 1969.**
- סופר ארנון, פינקל רחל (1988). **המצפים בגליל – מטרות, הישגים ולקחים**, פרסומים בבעיות פיתוח אזורי 43, רחובות: המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית.
- סופר ארנון (2003), **ראיון** מה- 2 ביוני 2003, המכללה לביטחון לאומי, גלילות (בכתובים בידי המחבר).
- קחת דב, הכט אריה, קהת אופיר (2002), **דילמות בנושא חלוקת התפקידים בין היישובים למועצה**, המועצה האזורית משגב.
- קרייזלר ארז (2003), **ראיון** עם ראש המועצה האזורית משגב (בכתובים בידי המחבר).

שטייר מיכל (2001) **סקר צרכים – הערכות להתנגרות האוכלוסייה במשגב**, מועצה אזורית משגב.

יוסף קסנר (2003), **ראיון** מה- 30 באפריל 2003, עם מנהל מחלקת ההרחבות במחוז הצפון, הסוכנות היהודית; ולשעבר יו"ר ועד היישוב גילון (בכתובים בידי המחבר).

רז אריק (2003), **ראיון** עם יו"ר הוועדה לתכנון ובנייה במועצה האזורית משגב ולשעבר, ראש המועצה האזורית (בכתובים בידי המחבר).

(2002), **תוכנית אב לפיתוח התיירות**, היחידה לתכנון אסטרטגי, המועצה האזורית משגב.

מקורות נוספים שאינם מאוזכרים בגוף העבודה

דוידוביץ' מרטון רונית, טלי גת (2000), **תוכנית מקיפה לפיתוח הגליל ומחוז הצפון** (מוגש לממשלת ישראל), הרשות לפיתוח הגליל: דצמבר.

מרחב תכנון מקומי: משגב, מחוז הצפון, נפה: משגב (חלק מתמ"א 14 ו- 22).

סופר ארנון (1992). המצפים בגליל – עשור להקמתם, **קרקע**, 34, עמ' 24-29.

(1999), **סקר שביעות רצון לתושבי המועצה האזורית משגב**.

רוזנטל מאיר (2003), **ראיון** עם תושב היישוב גילון; מהנדס מים עצמאי העובד באזור הצפון (בכתובים בידי המחבר).

רוזנטל ענת (2003), **ראיון** עם מורה, תושבת היישוב גילון (בכתובים בידי המחבר).